

**Установа адукацыі
“БРЭСЦКІ ДЗЯРЖАЎНЫ ЎНІВЕРСІТЭТ ІМЯ А.С. ПУШКІНА”**

Кафедра беларускага мовазнаўства і дыялекталогіі

Н.Р. Якубук

АГУЛЬНАЕ МОВАЗНАЎСТВА

Вучэбна-метадычны комплекс
для студэнтаў філалагічнага факультэта

БРЭСТ 2015

УДК 801 (075.8)
ББК 81я73

*Рэкамендавана рэдакцыйна-выдавецкім саветам
установы адукацыі
“Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А.С. Пушкіна”*

Рэцэнзенты
дацэнт кафедры беларускай і рускай моў
УА “Брэсцкі дзяржаўны тэхнічны ўніверсітэт”,
кандыдат філалагічных навук, дацэнт
З.М. Заіка

загадчык кафедры агульнага і рускага мовазнаўства
УА “Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А.С. Пушкіна”,
кандыдат філалагічных навук, дацэнт
В.Б. Пераход

Якубук, Н.Р.

Агульнае мовазнаўства : вучэб.-метадыч. комплекс / Н.Р. Якубук ;
Брэсц. дзярж. ун-т імя А.С. Пушкіна. – Брэст : Выд-ва БрДУ, 2015. – 83 с.

Вучэбна-метадычны комплекс распрацаваны ў адпаведнасці з
вучэбнай праграмай па курсе “Агульнае мовазнаўства” і прызначаецца
студэнтам філалагічнага факультэта дзённай і завочнай форм атрымання
адукацыі.

У выданні акрэсліваецца змест курса, падаюцца лекцыйны матэрыял,
планы практычных заняткаў, называюцца кантрольныя пытанні,
прапануецца спіс літаратуры, які дазволіць арыентавацца ў крыніцах
інфармацыі па прадмеце.

Адрасуецца студэнтам і выкладчыкам в.н.у.

УДК 801(075.8)
ББК 81я73

© БрДУ імя А.С.Пушкіна, 2015

ЗМЕСТ

Уводзіны	4
Праграма дысцыпліны	7
Лекцыйны матэрыял	15
Мовазнаўства як навука і яго структура	15
Сутнасць мовы і яе функцыі.....	22
Механізмы ці ўзроўні мовы.....	27
Мова як знакавая сістэма асаблівага кшталту	33
Мова і мысленне	39
Мова і маўленне.....	45
Мова і грамадства	48
Асноўныя этапы развіцця навукі аб мове	51
Метады лінгвістычнага даследавання	56
Практычныя заняткі	66
Кантрольныя пытанні	78
Спіс літаратуры	80

УВОДЗІНЫ

Вучэбна-метадычны комплекс па курсе “Агульнае мовазнаўства” распрацаваны ў адпаведнасці з патрабаваннямі адукацыйнага стандарта і вучэбнай праграмы, зацверджанай 07.03.2012 г., рэг. № ТД-D/2031/тып. для вышэйшых навучальных устаноў для спецыяльнасці 1-21 05 01 “Беларуская філалогія”. Дадзенае выданне можа быць выкарыстана і студэнтамі спецыяльнасці 1-02 03 01 “Беларуская мова і літаратура” завочнай формы атрымання адукацыі.

Асноўная мэта комплексу – арганізаваць самастойную працу студэнтаў з тэарэтычным матэрыялам пры засваенні ўсяго курса, а таксама пры падрыхтоўцы да практычных заняткаў і да экзамена.

У вучэбна-метадычным комплексе падаюцца:

- праграма дысцыпліны;
- лекцыйны матэрыял па найбольш складаных тэмах, што дапаможа студэнтам павысіць іх тэарэтычны ўзровень, сістэматызаваць веды па найважнейшых пытаннях тэорыі мовы, асноўных канцэпцыях і праблематыцы сучаснай лінгвістыкі;
- тэматыка і змест практычных заняткаў, якія маюць на мэце дапамагчы студэнтам спарадкаваць, сістэматызаваць атрыманыя тэарэтычныя звесткі;
- пытанні для кантролю ведаў студэнтаў;
- літаратура, якая дазволіць арыентавацца ў крыніцах інфармацыі па прадмеце.

Прапанаваны дапаможнік можа стаць добрым дарадцам і выкладчыкам, і студэнтам (можа быць выкарыстаны на лекцыйных і семінарскіх занятках, пры напісанні курсавых і дыпломных прац, пры распрацоўцы спецкурсаў і спецсемінараў).

“Агульнае мовазнаўства” – дысцыпліна, якая, з’яўляючыся тэарэтычным абагульненнем папярэдніх лінгвістычных дысцыплін, вырашае разам з тым шэраг самастойных задач, абумоўленых спецыфікай прадмета і мэтай.

Асноўныя мэты выкладання дысцыпліны:

- стварыць у студэнтаў цэласнае сістэмнае ўяўленне пра мову як пра ўнікальны феномен грамадскага быцця і асаблівай семіятычнай сістэмы, якая з’яўляецца найважнейшым сродкам чалавечых зносінаў, пазнання, захавання і перадачы інфармацыі;
- прадставіць асноўныя раздзелы мовазнаўства ў сістэмах фундаментальных паняццяў і ў даследчых выніках у адпаведнасці з патрэбамі грамадскай практыкі;

– пашырыць уяўленне пра асноўныя заканамернасці развіцця моў і іх узаемасувязі;

– паказаць светапогляднае, метадалагічнае і культурна-адукацыйнае значэнне мовазнаўства ў выкладчыцкай, даследчай, перакладчыцкай практычнай дзейнасці.

Задачы вывучэння дысцыпліны:

– паглыбіць агульнамоўную падрыхтоўку выпускнікоў-філолагаў, павысіць іх тэарэтычны ўзровень;

– удасканаліць навыкі крытычнага аналізу найбольш складаных моўных з’яў;

– пазнаёміць з праблематыкай сучаснай лінгвістыкі, асноўнымі лінгвістычнымі накірункамі і школамі;

– развіваць уменні карыстацца метадалогіяй і метадыкай лінгвааналізу;

– выхоўваць любоў і павагу да роднага слова, духоўнай і інтэлектуальнай спадчыны беларускага народа, пачуццё нацыянальнай самапавагі і самаідэнтыфікацыі.

Сістэматычнае асэнсаванне фактаў у іх узаемасувязі дапаможа будучым настаўнікам-славеснікам самастойна ацаніць і самі моўныя факты, і іх інтэрпрэтацыю ў школьным падручніку, метадычных распрацоўках і спецыяльнай літаратуры, адрасаванай настаўнікам і вучням.

Спецыфіка курса заключаецца, па-першае, у звароце да шматлікіх моў свету, адрозных па структуры, камунікацыйнай ролі і сацыяльным статусе; па-другое, у прадстаўленні асноўных канцэпцый і метадаў сучаснай лінгвістыкі; па-трэцяе, у асвятленні найбольш значных дасягненняў лінгвістыкі, значных для разумення мовы і яе ролі ў пазнанні і культуры, а таксама для разумення заканамернасцей вывучэння і выкладання моў. Сучасная лінгвістыка знаходзіцца ў працэсе перабудовы і інтэграцыі ў шырокую інтэрдyscyплінарную галіну “камунікатыўных навук”. Лінгвістыка перастае быць самадастатковай дысцыплінай; яе ўключаюць у склад тэорыі камунікацыі, псіхалогіі, семіётыкі, кагнітывістыкі. Ва ўмовах інтэграцыі камунікатыўных дысцыплін філолагі павінны арыентавацца ў памежных з лінгвістыкай галінах ведаў, чаму і садзейнічае курс “Агульнае мовазнаўства”.

Курс агульнага мовазнаўства займае асаблівае месца ў маральным і патрыятычным выхаванні студэнцкай моладзі, што абумоўлена наяўнасцю ў праграме курса такіх тэм, як “Моўныя сітуацыі ў сучасным свеце”, “Нацыянальна-моўныя адносіны і моўная палітыка”, “Этнамоўная свядомасць народа”. Гэтыя тэмы прызваны фарміраваць прафесіянальна кампетэнтнае разуменне сацыяльных і псіхалагічных праблем, звязаных са

шматмоўем, садзейнічаць павышэнню грамадзянскай самасвядомасці і адказнасці будучага настаўніка.

У выніку вывучэння дысцыпліны студэнт павінен **ведаць:**

– сутнасць мовы, яе функцыі, асноўныя канцэпцыі суадносін мовы і мыслення, мовы і маўлення, мовы і грамадства;

– унутраную будову мовы, формы існавання мовы, заканамернасці моўных змен і своеасаблівасць развіцця чалавечай мовы;

– найважнейшыя лінгвістычныя традыцыі да XVIII ст., асноўныя лінгвістычныя накірункі і школы XIX–XXI стст.;

– асноўныя метады і прыёмы лінгвістычнага аналізу;

– накірункі, метадалогію і тэрміналогію сучаснага мовазнаўства ў той меры, якая дазваляе разумець сувязі мовазнаўства з іншымі філалагічнымі і гуманітарнымі дысцыплінамі, а таксама сувязі мовазнаўства з гісторыяй і культурай сваёй краіны і свету;

– асноўныя канцэпцыі мовы як сацыяльна-псіхалагічнай з’явы, што ўяўляе сабой асаблівую знакавую сістэму, якая, з’яўляючыся найважнейшым сродкам чалавечых зносінаў, пазнання, захавання і перадачы інфармацыі, выкарыстоўваецца толькі чалавекам і існуе ў выглядзе некалькіх тысяч этнічных моў;

– навуковую і даведачную літаратуру па дадзенай галіне мовазнаўчай навукі;

умець:

– аналізаваць працэсы функцыянавання сучасных моў;

– характарызаваць у аспекце сацыялінгвістыкі мовы і моўныя сітуацыі;

– знаходзіць генеалагічныя, арэальныя і тыпалагічныя падабенствы і адрозненні паміж мовамі;

– разумець і крытычна ацэньваць вучэбную і вучэбна-метадычную літаратуру па мовах, мовазнаўстве і лінгвадыдактыцы для сярэдняй школы і ВНУ;

– арыентавацца ў пытаннях сучаснага мовазнаўства, моўнай палітыкі і культуры маўлення, што абмяркоўваюцца ў СМІ, і выпрацоўваць асабістае меркаванне па дыскусійных пытаннях.

Пры рэалізацыі зместу праграмы ажыццяўляюцца сувязі з іншымі дысцыплінамі: “Уводзіны ў мовазнаўства”, “Сучасная беларуская літаратурная мова”, “Гісторыя беларускай літаратурнай мовы”.

ПРАГРАМА ДЫСЦЫПЛІНЫ

1. Структура мовазнаўства, яго асноўныя канцэпцыі і метадалогіі. Месца мовазнаўства ў коле навук пра чалавека і грамадства

Мэта і задачы “Агульнага мовазнаўства”, яго месца ў сістэме лінгвістычных дысцыплін. Роля прадмета ў прафесійнай падрыхтоўцы студэнтаў-філолагаў. Асноўныя навучальныя дапаможнікі па агульным мовазнаўстве.

Мовазнаўства як навука і яго будова (агульнае і прыватнае, тэарэтычнае і прыкладное (дастасоўнае), апісальнае і гістарычнае, знешняе і ўнутранае, супастаўляльнае і тыпалагічнае). Найважнейшыя праблемы агульнага мовазнаўства (прырода і сутнасць мовы, мова і мысленне, мова і культура, мова і грамадства, узнікненне, развіццё і ўдасканаленне мовы, распрацоўка метадаў даследавання мовы і інш.).

Сувязь мовазнаўства з іншымі навукамі (гуманітарнымі, прыродазнаўчымі, дакладнымі).

Асноўныя раздзелы ўнутранага мовазнаўства і прадмет іх вывучэння. Бінарная класіфікацыя дысцыплін унутранага мовазнаўства.

2. Семіятычная канцэпцыя мовы

Агульнае паняцце пра знак і знакавую сістэму. Асноўныя задачы семіётыкі як навукі пра знакі. Тыпалогія знакаў.

Сутнасць моўнага знака. Лінгвасеміётыка як навука пра знакавы характар мовы. Найважнейшыя лінгвасеміятычныя праблемы. Унілатэральная і білатэральная тэорыі моўнага знака. Будова моўнага знака: план выражэння (азначальнае, экспанент) і план зместу (азначаемае, абазначанае), характар сувязі паміж імі. Зместавыя ўласцівасці моўнага знака. Адлюстравальны і абагульняльны характар плана зместу. Асноўныя ўласцівасці плана выражэння (знешняй формы) моўнага знака (матэрыяльнасць, лінейнасць, пабудова з абмежаванай колькасці элементаў).

Істотныя прыметы моўнага знака ў цэлым (інфармацыйнасць, камунікацыйнасць, сацыяльнасць, мэтанакіраванасць выкарыстання, узнаўляльнасць). Значнасць (вартасць) моўнага знака.

Тыпалогія моўных знакаў. Спецыфіка мовы як семіятычнай сістэмы. Асноўныя моўныя знакі (фанаема, марфема, слова, сказ).

Моўныя і нямоўныя знакі як сродак зносін. Паняцце пра паралінгвістыку. Паралінгвістычныя сродкі камунікацыі (фанацыйныя, кінетычныя і графічныя).

3. Структурная канцэпцыя мовы

Паняцце сістэмы і структуры. Сістэма і структура мовы. Паняцце пра сістэму мовы. Узаемаабумоўленасць элементаў сістэмы мовы. Паняцце пра структуру мовы. Адзінкі і катэгорыі мовы. Асноўныя і прамежкавыя ярусы мовы.

Іерархічная будова знакавых сістэм. Узроўні знакавай сістэмы мовы, крытэрыі іх вылучэння. Іерархічная сувязь паміж рознымі ўзроўнямі. Парадыгматычныя, сінтагматычныя і іерархічныя адносіны паміж аднароднымі адзінкамі моўных узроўняў. Адметнасць сінтагматычных адносін адзінак розных моўных узроўняў. Камбінацыі моўных адзінак, якія не вядуць да ўтварэння новага ўзроўню. Іерархічныя адносіны. Тэорыя ізамарфізму ўзроўняў мовы. Тэорыя іерархіі моўных узроўняў. Сістэмныя і несістэмныя з'явы ў мове. Інварыянтна-варыянтная суадноснасць адзінак мовы. Узроўні мовы і ўзроўні аналізу мовы. Адрозненне мовы ад іншых знакавых сістэм.

Асноўныя накірункі сучаснай структурнай лінгвістыкі. Структуралізм як метадалогія лінгвістыкі і іншых гуманітарных навук.

4. Камунікатыўная лінгвістыка і лінгвістычная прагматыка

Асноўныя апазіцыі, што вызначаюць віды камунікацыі. Камунікатыўныя тэхналогіі публічнай і масавай камунікацыі.

Структура камунікатыўнага акта ў аспекце прагматыкі.

Маўленчыя паводзіны камунікантаў. Іерархічная структура маўленчых паводзінаў выступаўцы: маўленчыя стратэгіі, тактыкі, маўленчыя акты.

Функцыі мовы. Камунікацыйная функцыя як найважнейшая функцыя мовы. Кагнітыўная функцыя. Намінацыйная функцыя. Пазнавальная функцыя. Інтэграцыйная функцыя. Рэгуляцыйная (апеляцыйная) функцыя. Экспрэсіўная і эмацыйная функцыі. Фатычная (кантактаналаджвальная) функцыя. Магічная (рытуальная) функцыя. Эстэтычная (паэтычная) функцыя. Метамоўная функцыя.

Выдзяленне функцый мовы праз характарыстыку элементаў камунікатыўнага акта. Паняцце аб метамове.

5. Псіхалінгвістыка і тэорыя маўленчай дзейнасці

Псіхалагічны накірунак у мовазнаўстве. Пытанне пра суадносіны біялагічнага і сацыяльнага ў маўленчых здольнасцях. Асноўныя этапы антагенеза.

Мова і мысленне. Асноўныя канцэпцыі суадносін мовы і мыслення: мова і мысленне тоесныя між сабой (Ф. Шляермахер, І.Г. Гаман, М. Мюлер), мова і мысленне як еднасная, непадзельная з'ява (В. Гумбальт,

Ф. дэ Сасюр, І.І. Мешчанінаў, Л.У. Шчэрба), мова і мысленне суадносяцца як форма і змест (А. Шляйхер, Э. Бенвеніст), мова і мысленне – самастойныя з’явы (Ж. Адамар, А. Эйнштэйн, Р. Якабсан).

Генетычныя сувязі мовы і мыслення. Фізіялагічныя, сацыяльныя і гістарычныя фактары развіцця мовы і мыслення. Асаблівае роля працы ў станаўленні чалавека, абстрактнага мыслення і мовы. Развіццё пісьма як паказчык працэсу развіцця мыслення і мовы. Тыпы пісьма і мысленне. Нестэрэатыпнае мысленне і новыя сродкі яго выражэння.

Вербальнае мысленне. Невербальнае мысленне (наглядна-вобразнае і практычна-дзейснае).

Псіхалагічна-фізіялагічныя сувязі мовы і мыслення. Паняцце афазіі. Тыпы афазіі. Характар мыслення пры афазіі.

Характар сувязі паміж мовай і мысленнем пры білінгвізме. Асаблівасці маўленчай дзейнасці білінгваў.

Унутранае маўленне і мысленне. Паняцце ўнутранага маўлення. Вучэнне Л.С. Выгоцкага пра ўнутранае маўленне. Асноўныя тыпы ўнутранага маўлення (невакалізаванае, рэдукаванае) як розныя прамежкавыя звёны паміж мысленнем і мовай. Асаблівасці ўнутранага маўлення глуханямых.

Катэгорыі мыслення і катэгорыі мовы. Сувязь паміж мысленчымі і моўнымі катэгорыямі. Колькасныя і якасныя суадносіны (несупадзенні) мысленчых і моўных катэгорый. Слова і паняцце. Сказ і суджэнне. Супадзенні і адрозненні паміж імі. Універсальны характар лагічных катэгорый і адметнасць моўных катэгорый у розных мовах.

Мова і пазнанне. Мова як сродак набывання, фіксацыі, перадачы ведаў і як эфектыўны інструмент пазнання. Абагульняльная, сістэматызацыйная і абстрагавальная роля мовы ў працэсе пазнання. В. Гумбальт аб ролі мовы ў працэсе пазнання. Гіпотэза лінгвістычнай адноснасці Сэпіра – Уорфа. Узаемасувязі паміж мовай, мысленнем і аб’ектыўнай рэчаіснасцю паводле гэтай гіпотэзы, яе крытычны аналіз.

Мова і маўленне. З гісторыі вывучэння суадносін мовы і маўлення. В. Гумбальт пра мову і маўленне, іх суадносіны. Маўленчая дзейнасць і навука аб ёй. Кампаненты маўленчай дзейнасці. Дыферэнцыяцыя маўленчай дзейнасці ў працах Ф. дэ Сасюра і Л.У. Шчэрбы. Трактоўка мовы і маўлення А.І. Смірніцкім. Сучасныя ўяўленні пра суадносіны мовы і маўлення. Адрозненні паміж мовай і маўленнем. Адзінкі мовы і адзінкі маўлення. Знешнія і ўнутраныя этапы спараджэння маўлення. Галоўныя этапы ўспрымання маўлення. Сувязь працэсаў спараджэння і ўспрымання маўлення.

6. Структурная і сацыяльная тыпалогія моў. Лінгвістыка ўніверсалій

Прадмет і задачы тыпалогіі моў і лінгвістыкі ўніверсалій. Лінгвістычная тыпалогія як адзін з відаў сістэматызацыі моў. Папярэднікі і заснавальнікі тыпалогіі моў. Агульнае і рознае паміж тыпалогіяй моў і лінгвістыкай універсалій.

Моўнае падабенства і класы моў. Генетычнае падабенства і моўная сям'я. Арэальнае падабенства і моўны саюз. Тыпалагічнае падабенства і моўны тып.

Тыпалагічная класіфікацыя моў. Сістэматызацыя тыпалагічных падабенстваў моў (тыпалагічная заканамернасць, моўны тып, лінгвістычная ўніверсалія, лінгвістычная фрэквенталія). Асноўныя кірункі тыпалагічных даследаванняў. Тыпалагічныя класіфікацыі і характаралогія моў.

Фанетычна-фанематычная тыпалогія моў. Вакалічныя і кансанантныя мовы. Складовыя і нескладовыя мовы.

Марфалагічныя тыпы моў. Аналітычныя і сінтэтычныя мовы. Аглютынацыйныя і фузійныя мовы. Ізаляцыйныя і інкарпарацыйныя мовы.

Сінтаксічная тыпалогія. Прадмет і задачы тыпалагічнага сінтаксісу. Намінатыўны, эргатыўны, актыўны, класны і нейтральны лад мовы. Тыпалагічная класіфікацыя моў Л. Тэньера.

Лексічная тыпалогія моў. Адметнасць лексічнай тыпалогіі моў. Аб'ём слоўніка мовы. Семантычна-тэматычныя групы лексікі. Стылістычная дыферэнцыяцыя лексікі. Шляхі папаўнення слоўніка мовы (марфемная дэрывацыя, семантычная дэрывацыя, утварэнне несвабодных спалучэнняў, запазычанні).

Функцыянальная (сацыялінгвістычная) тыпалогія моў. Прадмет функцыянальнай тыпалогіі моў. Функцыянальна істотныя характарыстыкі моў. Камунікацыйныя рангі моў: сусветныя, міжнародныя, нацыянальныя (дзяржаўныя), рэгіянальныя, мясцовыя.

Юрыдычны статус моў: дзяржаўная мова, афіцыйная, нацыянальная, часова дзяржаўная, афіцыйная мова штата, мова саюзнай (аўтаномнай) рэспублікі, мова міжнацыянальных зносін, мова нацыянальных меншасцяў, мова народнасці і інш.

Дыпламатычныя рангі моў. Афіцыйныя мовы ААН, АБСЕ, ЕС.

Лінгвістычная ўніверсалогія. Паняцце моўных універсалій. Сістэматызацыя ўніверсалій (абсалютныя і статыстычныя, простыя і складаныя, моўныя і маўленчыя, статычныя і дынамічныя, аднаўзроўневыя і міжузроўневыя). Фанетычна-фаналагічныя ўніверсаліі. Марфалагічныя ўніверсаліі. Сінтаксічныя ўніверсаліі. Лексічныя і лексічна-семантычныя ўніверсаліі.

7. Сацыяльная лінгвістыка

Сутнасць мовы. Мова як універсальная агульначалавечая з'ява. Роля мовы ў эвалюцыі чалавека. Дыферэнцыйная і інтэгральная роля мовы. Адлюстраванне ў мове патрэб, здольнасцей, духоўнай спадчыны людзей. Мова як другасная сігнальная сістэма. Мова – найбагацейшая крыніца інфармацыі і аснова чалавечага прагрэсу. Азначэнні мовы. Дзве супрацьлеглыя ўзаемазвязаныя тэндэнцыі ў вызначэнні сутнасці мовы. Розныя лінгвістычныя канцэпцыі сутнасці мовы.

Паняцце пра сацыялінгвістыку. Найважнейшыя задачы сацыялінгвістыкі.

Сацыяльная прырода мовы. Абгрунтаванне сацыяльнага характару мовы. Магчымасць жыцця чалавека па-за грамадствам і мова. Адрозненне мовы ад іншых грамадскіх з'яў. Уплыў мовы на грамадства.

Стыхійны ўплыў грамадства на мову. Грамадска абумоўленыя тыпы дыферэнцыяцыі мовы. Адлюстраванне ў мове тэрытарыяльнай, сацыяльнай і прафесійнай дыферэнцыяцыі грамадства, адрозненняў ва ўзроўні эканамічнага развіцця грамадства, духоўнай і матэрыяльнай культуры грамадства. Сацыяльныя прычыны стылістычнай дыферэнцыяцыі мовы. Уплыў на мову рэлігіі. Адлюстраванне ў мове моўных кантактаў. З'явы субстрату, суперстрату, адстрату, інстрату і перстрату.

Свядомы ўплыў грамадства на мову. Нацыянальна-моўная палітыка. Стварэнне пісьмовасці. Рэформы (частковыя змены) графікі і арфаграфіі. Стварэнне розных тэрмінасістэм, анамастычнай лексікі. Стварэнне штучных моў.

Паняцце пра моўную сітуацыю. Сацыялінгвістычная тыпалогія моўных сітуацый. Моўная камунікацыя ў шматнацыянальнай дзяржаве і ў міжнародным супольніцтве. Білінгвізм. Віды білінгвізму ў Беларусі (абмежаваны, змяшаны, абсалютны). Дыгლოსія як адметны від незбалансаванай двухмоўнасці. Полілінгвізм і яго віды.

Сацыяльнае і індывідуальнае ў мове. Літаратурная мова і яе прыметы (унармаванасць, агульнаабавязковасць, поліфункцыянальнасць, стылістычная дыферэнцыяцыя). Моўная норма і яе прыметы (выбіральнасць, устойлівасць, абавязковасць). Класіфікацыя моўных нормаў. Варыянты моўнай нормы. Літаратурная норма і узус. Суадносіны паміж літаратурнай і нацыянальнай мовамі. Функцыі літаратурнай мовы ў грамадстве. Ідыялект як адна з асноўных формаў існавання мовы.

Міжнародныя і сусветныя мовы. Афіцыйныя мовы ААН. Піджыны і крэольскія мовы. Шляхі вырашэння праблемы міжнацыянальных моўных кантактаў. Віды камунікацыі ў грамадстве.

Сацыяльна абумоўленыя з’явы ў мове. Формы сацыяльнага існавання нацыянальнай мовы: агульнараспаўсюджаныя (літаратурныя, праствамоўныя) і абмежаваныя (сацыяльныя і тэрытарыяльныя дыялекты).

8. Гісторыя мовазнаўства

Гістарычныя перадумовы мовазнаўства як навукі. Вывучэнне мовы ў старажытныя часы. Мовазнаўства ў старажытнай Індыі. Мовазнаўства ў старажытнай Грэцыі. Мовазнаўства ў старажытнім Рыме. Найважнейшыя працы старажытнарымскіх мовазнаўцаў. Значэнне антычных даследаванняў мовы ў станаўленні мовазнаўства як навукі.

Лінгвістычныя даследаванні ў часы Сярэднявечча (V–XV стст. н.э.). Мовазнаўства ў эпоху Адраджэння (XIV–XVII стст.). Станаўленне нацыянальных моў і іх вывучэнне.

Параўнальна-гістарычнае мовазнаўства. В. Гумбальт як заснавальнік агульнага мовазнаўства. А. Шлейхер – заснавальнік натуралістычнага накірунку ў лінгвістыцы. Г. Штэйнваль як заснавальнік псіхалагічнай школы ў мовазнаўстве. Агульналінгвістычныя погляды А.А. Патабні. Младаграматычны накірунак у мовазнаўстве. Праблемы агульнага мовазнаўства ў працах І.А. Бадуэна дэ Куртэнэ. Пытанні агульнага мовазнаўства ў працах П.Ф. Фартунатава. Ф. дэ Сасюр як заснавальнік сучаснай тэарэтычнай лінгвістыкі. Структуралізм у мовазнаўстве.

Развіццё ўсходнеславянскага мовазнаўства ў XX ст. Праблема суадносін мовы і грамадства ў мовазнаўстве 20–30-х гадоў (Р.В. Шор, В.М. Жырмунскі, Л.П. Якубінскі і інш.). Агульналінгвістычныя погляды Л.У. Шчэрбы. “Новае вучэнне пра мову” М.Я. Мара. Агульналінгвістычныя праблемы ў працах Я.Дз. Паліванава, А.І. Смірніцкага. Агульналінгвістычныя праблемы ў працах В.У. Вінаградава. Уклад усходнеславянскіх лінгвістаў у тэорыю мовазнаўства.

Мовазнаўства на сучасным этапе (антрапацэнтрычны кірунак, пераарыентацыя з аналізу на сінтэз, пашырэнне колькасна-статыстычных метадаў, лінгвістычная ўніверсалогія, камп’ютарная лінгвістыка, тэорыя маўленчых актаў і маўленчага ўздзеяння, функцыянальная граматыка, макракампаратывістыка і інш.).

9. Метады даследавання мовы

Метад, методыка, метадалогія. Прынцыпы класіфікацыі навуковых метадаў. Сувязь метадаў і метадалогіі. Абумоўленасць выбару лінгвістычных метадаў даследавання.

Традыцыйныя метады вывучэння мовы.

Апісальны метады як адзін з шырокараспаўсюджаных метадаў. Асноўныя кампаненты апісальнага метаду (назіранне, абагульненне, інтэрпрэтацыя, класіфікацыя) і іх сутнасць.

Супастаўляльны метады. Выкарыстанне супастаўляльнага метаду пры сінхранічным і дыяхранічным аналізе моўных з'яў. Супастаўленне ўнутрымоўных і міжмоўных лінгвістычных фактаў. Найбольш значныя лінгвістычныя адкрыцці з дапамогай супастаўляльнага метаду. Супастаўляльная фанетыка, граматыка, лексікалогія.

Параўнальна-гістарычны метады. Сутнасць параўнальна-гістарычнага метаду. Паняцце знешняй і ўнутранай рэканструкцыі. Найважнейшыя адкрыцці з дапамогай параўнальна-гістарычнага метаду.

Метады лінгвістычнай геаграфіі. Асноўныя этапы лінгвагеаграфічнага вывучэння моўных з'яў. Дыялекталагічныя атласы і іх тыпы.

Найноўшыя метады даследавання мовы (агульная характарыстыка). Структурныя метады. Асноўныя палажэнні структуралізму ў лінгвістыцы.

Дыстрыбуцыйны метады. Этапы дыстрыбуцыйнага аналізу. Тыпы дыстрыбуцыі паміж элементамі (кантрастная, дадатковая, свабоднае вар'іраванне).

Метады непасрэдна складальных. Асноўныя прынцыпы метаду. Недахопы метаду.

Трансфармацыйны метады. Сутнасць метаду і яго асноўныя прынцыпы. Інтэрпрэтацыя сінтаксічных з'яў з дапамогай трансфармацыйнага метаду.

Метады кампанентавага аналізу. Прынцыпы вылучэння дыферэнцыйных прыкмет. Выкарыстанне метаду кампанентавага аналізу пры даследаванні фанем, граматычных, лексічных і семантычных з'яў.

Колькасныя метады. Прызначэнне гэтых метадаў.

Эксперыментальныя метады. Выкарыстанне эксперыментальных метадаў у фанетыцы, сінтаксісе, лексікаграфіі і стылістыцы.

Сацыялінгвістычныя метады. Асноўныя кампаненты сацыялінгвістычнага метаду (непасрэднае назіранне, анкетаванне, інтэрв'ю, аналіз дакументальных крыніц, карэляцыйны аналіз).

Псіхалінгвістычны і нейралінгвістычныя метады, іх сутнасць, разнавіднасці і сфера выкарыстання.

ТЭМАТЫЧНЫ ПЛАН

№ п/п	Назва тэмы	Колькасць аўдыторных гадзін		
		Усяго	У тым ліку	
			лекцыі	практычныя заняткі
1.	Уводзіны. Структура мовазнаўства, яго асноўныя канцэпцыі і метадалогіі. Месца мовазнаўства ў коле навук пра чалавека і грамадства	6	4	2
2.	Семіятычная канцэпцыя мовы	4	2	2
3.	Структурная канцэпцыя мовы	4	2	2
4.	Камунікатыўная лінгвістыка і лінгвістычная прагматыка	4	2	2
5.	Псіхалінгвістыка і тэорыя маўленчай дзейнасці	20	10	10
6.	Структурная і сацыяльная тыпалогія моў. Лінгвістыка ўніверсаль	8	6	2
7.	Сацыяльная лінгвістыка	6	4	2
8.	Гісторыя мовазнаўства	8		8
9.	Метады даследавання мовы	8	4	4

ЛЕКЦЫЙНЫ МАТЭРЫЯЛ

МОВАЗНАЎСТВА ЯК НАВУКА І ЯГО СТРУКТУРА

Значэнне курса “Агульнае мовазнаўства” як вучэбнага прадмета вызначаецца двума асноўнымі фактарамі. З аднаго боку, “Агульнае мовазнаўства” – апошні ў сістэме лінгвістычных дысцыплін, свайго роду заключны, выніковы прадмет, які падсумоўвае, завяршае цэласную тэарэтычную лінгвістычную падрыхтоўку студэнтаў-філолагаў. Сутнасць агульнай лінгвістычнай падрыхтоўкі студэнта заключаецца ў тым, каб навучыцца самастойна арыентавацца ў літаратуры па мовазнаўстве, разбірацца ў новых накірунках лінгвістычнага даследавання, тэарэтычна аналізаваць і асэнсоўваць новыя моўныя факты.

З другога ж боку, падводзячы своеасаблівы вынік, курс “Агульнае мовазнаўства” галоўным сваім зместам мае выпрацоўку агульналінгвістычнай перспектывы ў поглядах філолагаў, без якой нельга быць сучасным сапраўдным спецыялістам, які працуе на заўтрашні дзень.

Такім чынам, курс “Агульнае мовазнаўства”, які сістэматызуе ў агульналінгвістычных катэгорыях вядомае, разам з тым адкрывае прастору для самастойнага пранікнення ў новае, яшчэ не зведанае ў мове.

Асноўная мэта курса “Агульнае мовазнаўства” ў якасці агульнапрафесійнай дысцыпліны – пашырыць і паглыбіць агульнамоўную падрыхтоўку выпускнікоў-філолагаў, гэта значыць, павысіць іх тэарэтычны ўзровень, пазнаёміць студэнтаў з асноўнымі лінгвістычнымі накірункамі, увесці ў праблематыку сучаснай лінгвістыкі, узброіць метадалогіяй і метадыкай лінгвааналізу.

З’яўляючыся тэарэтычным абагульненнем папярэдніх лінгвістычных дысцыплін, “Агульнае мовазнаўства” разам з тым вырашае шэраг самастойных задач, абумоўленых спецыфікай яго прадмета і мэт: зварот да шматлікіх моў свету, адрозных па структуры, камунікацыйнай ролі і сацыяльным статусе; прадстаўленне асноўных канцэпцый і метадаў сучаснай лінгвістыкі; асвятленне найбольш значных дасягненняў лінгвістыкі, значных для разумення мовы і яе ролі ў пазнанні свету, а таксама для разумення заканамернасцей вывучэння і выкладання моў.

Сучасная лінгвістыка знаходзіцца ў працэсе перабудовы і інтэграцыі ў шырокую інтэрдyscyплінарную галіну “камунікацыйных навук”. Лінгвістыка перастае быць самадастатковай дысцыплінай: яе ўключаюць у склад тэорыі камунікацыі, псіхалогіі, семіётыкі, кагнітывістыкі. Ва ўмовах інтэграцыі камунікацыйных дысцыплін філолагі павінны добра арыентавацца ў памежных з лінгвістыкай галінах ведаў, чаму садзейнічае курс “Агульнае мовазнаўства”, які прызваны расшырыць лінгвістычны

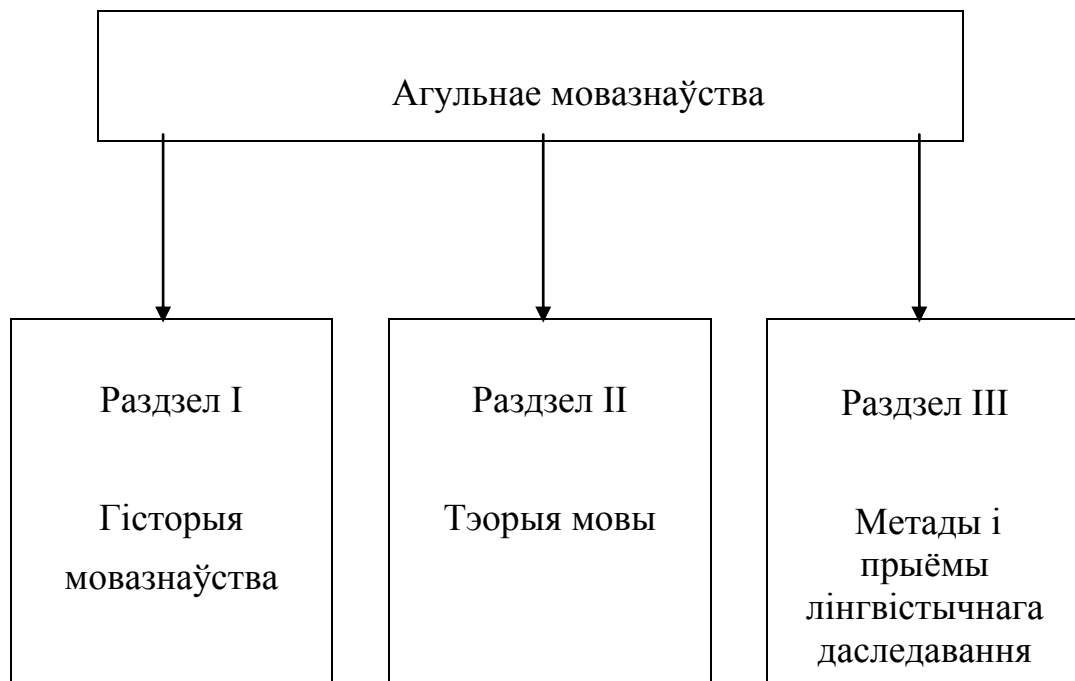
кругагляд студэнта і развіць інтэлектуальныя навыкі, якія дазваляюць разумець тэндэнцыі ў інфармацыйным развіцці свету з тым, каб знайсці сваё прафесійнае месца ў жыцці.

Курс “Агульнае мовазнаўства” складаецца з трох асноўных раздзелаў: *гісторыя мовазнаўства, тэорыя мовы, метады даследавання*.

Першы раздзел знаёміць з гісторыяй развіцця сістэмна-навуковых ведаў аб мове, з асноўнымі лінгвістычнымі накірункамі і школамі, з поглядамі найбольш буйных прадстаўнікоў мовазнаўства і іх укладам у развіццё навукі пра мову, з праблемамі наватарства і традыцый у лінгвістыцы.

У другім раздзеле разглядаюцца асноўныя тэарэтычныя праблемы лінгвістыкі: сутнасць мовы, яе функцыі, суадносіны мовы і мыслення, мовы і маўлення, мовы і грамадства; знешняя форма і план зместу мовы, унутраная будова мовы, моўныя адзінкі і іх узаемадзеянне, заканамернасці моўных змен, своеасаблівасць развіцця чалавечай мовы, пытанні прыкладнога мовазнаўства.

У трэцім раздзеле характарызуюцца асноўныя праблемы і прынцыпы метадалогіі лінгвістычных даследаванняў, традыцыйныя (апісальны, гістарычны, параўнальны) і сучасныя (псіхалінгвістычны, дыстрыбуцыйны, кампанентнага аналізу і інш.) метады вывучэння мовы.

Мовазнаўства – адна з найбольш старажытных і разгалінаваных навук.

Найважнейшай умовай ператварэння ў навуку сукупнасці ведаў пра тую ці іншую галіну рэчаіснасці перш за ўсё з'яўляецца наяўнасць адметнага прадмета і аб'екта пазнання, а таксама спецыяльных спосабаў і сродкаў атрымання ведаў, іх упарадкавання і сістэматызацыі.

Аб'ектам навукі можа быць любая з'ява рэчаіснасці, узятая ў цэлым ва ўсёй складанасці і шматграннасці. І як з'ява шматаспектная, яна можа служыць аб'ектам некалькіх сумежных навук адначасова. Аднак у адзіным аб'екце кожная з навук вылучае толькі тую галіну, якая вывучаецца ёю і служыць прадметам даследавання.

Такім чынам, вылучаюць аб'ект і прадмет навукі. **Аб'ектам** вывучэння лінгвістыкі з'яўляецца таксама даволі складаная з'ява, якая мае назву **маўленчая дзейнасць** – гэта спецыфічная галіна чалавечай дзейнасці, звязаная з рознымі сферамі жыцця людзей (іх псіхікай, фізіялогіяй, анатоміяй і інш.). Таму маўленчая дзейнасць з'яўляецца аб'ектам вывучэння і псіхалогіі, і фізіялогіі, і лагапедыі, а таксама такіх “гібрыдных” навук, як псіхалінгвістыка, нейралінгвістыка, сацыялінгвістыка. Кожная з гэтых навук вылучае свой прадмет даследавання.

Прадметам даследавання лінгвістыкі з'яўляецца мова. Аднак вылучэнне і разуменне аб'екта і прадмета мовазнаўства – справа нялёгкая таму, што мае не толькі складаную гісторыю, але і таму, што застаецца адной з галоўных праблем тэарэтычнага мовазнаўства нашага часу, якая вядома ў навуцы як праблема суадносінаў мовы і маўлення.

У навуцы існуюць розныя падыходы да класіфікацыі раздзелаў лінгвістыкі, у залежнасці ад таго, які аб'ект, які крытэрыў узяты за аснову класіфікацыі.

Мовазнаўства падзяляецца на *агульнае і прыватнае* па мэце даследавання; на *фундаментальнае і прыкладное* па адносінах да грамадска-моўнай практыкі; на *сінхранічнае і дыяхранічнае* ў адносінах да існавання мовы ў часе; на *знешняе і ўнутранае* паводле адносінаў да аспектаў пры вывучэнні мовы; на *сунастаўляльнае і тыпалагічнае* ў залежнасці ад аб'екта даследавання.

Усе крытэрыі класіфікацыі дапаўняюць адзін аднаго, таму класіфікацыйныя прыкметы рознага плана могуць спалучацца.

У залежнасці ад аб'екта, мэты і вынікаў даследавання мовы мовазнаўства падзяляецца на агульнае і прыватнае.

Агульнае мовазнаўства вывучае ўласцівасці мовы як сродку зносінаў, як матэрыяльнае ўвасабленне мыслення, свядомасці, як семіятычнай сістэмы асаблівага кшталту. Аб'ектам агульнага мовазнаўства з'яўляецца агульначалавечая мова наогул, тады як аб'ектам прыватнага

мовазнаўства – канкрэтная мова (беларуская, руская, нямецкая, вугорская) ці група моў (усходнеславянская, цюркская, германская).

Даследаванні мовы індывідуума, накіраваныя на пазнанне якасці мовы як агульначалавечай грамадскай з’явы, належаць да праблем агульнага мовазнаўства, а вывучэнне яго маўлення з мэтай выяўлення асаблівасцей канкрэтнай мовы – да прыватнага мовазнаўства; параўнанне дзвюх ці большай колькасці моў для паглыблення нашых ведаў пра мову наогул належыць да агульнага мовазнаўства, тады як параўнанне для раскрыцця тых ці іншых з’яў структуры або развіцця адной ці некалькіх канкрэтных моў – справа прыватнага мовазнаўства.

Падзел мовазнаўства на агульнае і прыватнае ўплывае і на класіфікацыю лінгвістычных даследаванняў у адносінах да грамадска-моўнай практыкі. *Фундаментальнымі* лічацца такія даследаванні, мэтай якіх з’яўляецца аб’ектыўнае вызначэнне стану асобнай мовы/моў у гістарычным мінулым ці на сучасным этапе. *Нарматыўнае* мовазнаўства будзеца на аснове ўсёй сукупнасці ведаў, атрыманых фундаментальнымі даследаваннямі. Зыходзячы з гэтых ведаў, ацэнкі стану ўсіх частак філалогіі, ацэнкі стану мовы ў адносінах да той ролі, якую мова на даны момант адыгрывае ў грамадстве, і ацэнкі перспектывы развіцця мовы і стылю, а таксама ведання сродкаў распаўсюджвання і ўмацавання нормы, нарматыўнае мовазнаўства вызначае пэўныя правілы выкарыстання мовы. Гэтыя правілы тычацца толькі некаторых бакоў моўнай сістэмы, але яны прызначаны выклікаць змены ў астатніх частках сістэмы ў пэўным накірунку. Моўная палітыка праяўляецца, галоўным чынам, у нармалізацыі мовы. У выніку выпрацоўкі нормы становяцца мажлівымі *прыкладныя* даследаванні і распрацоўкі. Прыкладнае мовазнаўства не толькі зыходзіць з моўнай нормы, але распаўсюджвае і ўкараняе гэтую норму. Таму задача прыкладнага мовазнаўства заключаецца ў тым, каб увесці новыя матэрыялы маўлення ў моўную практыку, вызначыць найбольш эфектыўныя шляхі маўленчай камунікацыі, умацаваць норму мовы шляхам навучання, распаўсюдзіць новыя віды маўленчай камунікацыі.

У аснове фундаментальнага мовазнаўства ляжыць параўнанне моў і іх фактаў у пэўнай сістэме і паслядоўнасці. З параўнання моў пачынаецца станаўленне супастаўляльнага мовазнаўства.

Супастаўляльная лінгвістыка – гэта галіна мовазнаўства, якая шляхам параўнання даследуе любыя пары роднасных і няроднасных моў з мэтай выяўлення агульнага і спецыфічнага ў прыватных сістэмах гэтых моў, інакш, супастаўляльная лінгвістыка даследуе адметнасці канкрэтнай мовы ў параўнанні з іншымі мовамі.

Як асобная галіна мовазнаўства супастаўляльная лінгвістыка вылучылася прыкладна ў 50-я гады мінулага стагоддзя. Аднак яшчэ ў

XVI ст. супастаўляльныя моўныя даследаванні праводзіліся ў складзе больш шырокага параўнальнага мовазнаўства. Па аналогіі з граматычнымі апісаннямі класічных моў (лацінскай, грэчаскай, старажытнаўрэйскай) пачалі стварацца граматыкі нацыянальных моў Еўропы. Выяўленыя падчас распрацоўкі граматык шматлікія марфалагічныя падабенствы паміж многімі еўрапейскімі мовамі засведчылі тую ці іншую ступень роднасці гэтых моў. У значнай меры гэта садзейнічала фарміраванню параўнальна-гістарычнага метаду ў мовазнаўстве, які амаль на тры стагоддзі стаў вядучым.

Аднак з цягам часу лінгвісты заўважылі, што можна параўноўваць падобныя рысы ў розных мовах, не ставячы пры гэтым мэты даказаць іх роднасць ці агульнасць гістарычнага паходжання. Такія даследаванні, у якіх гістарычны аспект не бярэцца пад увагу, атрымалі назву *супастаўляльных*. Вынікам супастаўляльнага вывучэння моў ужо ў XVII–XVIII ст. стала з’яўленне двухмоўных перакладных слоўнікаў, а таксама спроба стварэння ўсеагульнай універсальнай граматыкі, якая разглядалася як эталон для супастаўлення народна-дыялектных, класічных і любых іншых моў. Такім чынам, аснова супастаўляльнага метаду – прыныцып універсальнасці граматычных катэгорый і іншых моўных паняццяў – была вызначана мовазнаўцамі мінулых стагоддзяў. Тэарэтычнае ж абгрунтаванне супастаўляльнага метаду упершыню атрымаў на пачатку XX ст. галоўным чынам у працах Бадуэна дэ Куртэнэ. Далейшаму развіццю супастаўляльнай лінгвістыкі спрыялі работы рускіх і замежных вучоных 30–50-х гг. XX ст. (Я.Д. Паліванаў, Ш. Балі, Л. Шчэрба, С. Бернштэйн і інш.). На сённяшні дзень супастаўляльнае апісанне моў – распрацаваны і даволі разгалінаваны раздзел, які ўносіць свой значны ўклад у развіццё як тэарэтычных, так і прыкладных даследаванняў.

Неабходным дапаўненнем супастаўляльнага мовазнаўства з’яўляецца ўніверсальная граматыка. Першапачатковае прызначэнне ўніверсальнай граматыкі – распрацаваць эталон моў, якія могуць параўноўвацца ў супастаўляльным мовазнаўстве. Неабходна вызначыць і абгрунтаваць такія катэгорыі мовы, якія павінны быць прадстаўлены ў кожнай мове. Такія катэгорыі мажлівыя таму, што, нягледзячы на ўсю разнастайнасць канкрэтных моў, паміж імі абавязкова ёсць нешта агульнае, напрыклад, членападзельнае маўленне, наяўнасць слоў, якія называюць пэўныя рэчы, прадметы, наяўнасць тэрмінаў роднасці і сваяцтва, наяўнасць лічбаў і г.д. Такія агульныя ўласцівасці спараджаюць прыватныя, характэрныя для ўсіх моў.

Як асобнае адгалінаванне супастаўляльнай лінгвістыкі можна вылучыць параўнальна-гістарычнае мовазнаўства (кампаратывістыку) – гэта галіна мовазнаўства, якая, супастаўляючы факты як унутры адной мовы, так і паміж мовамі, даследуе развіццё і стан мовы або групы моў на

розных этапах іх існавання і функцыянавання, узнаўляе дапісьмовы стан і эвалюцыю роднасных моў і дыялектаў, структуру і гісторыю агульнай для іх прамовы. Асновай параўнальна-гістарычнага мовазнаўства з'яўляецца параўнальна-гістарычны метада.

Тыпалагічнае мовазнаўства, ці лінгвістычная тыпалогія, – адзін з асноўных накірункаў параўнальнага даследавання моў, які вывучае структурна-функцыянальныя падабенствы і адрозненні паміж роднаснымі і няроднаснымі мовамі, выяўляе адпаведныя моўныя тыпы і стварае ў канчатковым выніку тыпалагічную класіфікацыю моў.

Тыпалогія моў пэўным чынам суадносна з параўнальна-гістарычным мовазнаўствам. Абедзве гэтыя часткі лінгвістыкі вылучыліся з параўнальнага мовазнаўства ў сувязі з павелічэннем колькасці моў, якія параўноўваліся. Паколькі ў тэхнічным плане пакуль што няма мажлівасці параўноўваць усе мовы адначасова ва ўсіх адносінах, выбар моў ажыццяўляецца па пэўнай агульнай прыкмеце. У параўнальна-гістарычным мовазнаўстве – гэта прамая гісторыка-культурная пераемнасць моў, звязаная з пераемнасцю пакаленняў данага этнасу. У тыпалагічнай лінгвістыцы – гэта ўлік разнастайнасці моўнага ладу безадносна да этнічнай гісторыі народаў.

У аснове тыпалагічнай лінгвістыкі заканамерна ляжыць тыпалагічны метада даследавання. Спецыфіку данага метаду можна вызначыць, калі суаднесці яго з іншымі метадамі параўнальнага мовазнаўства, галоўнае адрозненне паміж якімі – аб'ём лінгвістычнага матэрыялу. Калі супастаўляльны аналіз будзецца *на параўнанні дзвюх моў*, параўнальна-гістарычны аналіз вядзецца *на матэрыяле роднасных моў*, то тыпалагічны даследаванні накіраваныя на разгляд *шырокага разнамоўнага матэрыялу*. Тыпалагічны метада тлумачыць розныя стадыі адной і той жа мовы, а таксама два адначасовыя ці аддаленыя па часе станы дзвюх роднасных, суседніх моў і тых, што маюць абсалютна рознае паходжанне.

Тыпалагічнае мовазнаўства даследуе як асобныя ўзроўні моў, так і цэлыя моўныя сістэмы, выяўляе моўныя ўніверсаліі – уласцівасці, характэрныя для ўсіх або большасці моў свету.

Адрозненнямі ў характары разнамоўнага аналізуемага матэрыялу тлумачыцца і выбар генеалагічным, арэальным і тыпалагічным мовазнаўствам розных таксанамічных адзінак у аднайменных класіфікацыях моў.

Тыпалагічнае вывучэнне моў у параўнанні з іншымі метадамі параўнальнага мовазнаўства з'яўляецца больш універсальным, таму што не мае часавых і прасторавых абмежаванняў. У сваю чаргу, накіраванасць тыпалагічнага метаду на выяўленне галоўных рыс структурнай будовы

любой нацыянальнай мовы адначасова і набліжае яго да агульнай тэорыі мовы, і ставіць у залежнасць ад узроўню развіцця мовы.

Галоўная мэта тыпалагічнага даследавання заключаецца ў сістэмным апісанні пэўнай мовы, зрабіць якое дазваляе сукупнасць найбольш істотных лінгвістычных паказчыкаў (тыпалагічных крытэрыяў), якія аб'ядноўваюцца паняццем лінгвістычнага тыпу. Данае паняцце з'яўляецца цэнтральным для тыпалагічнай лінгвістыкі.

На аснове апісання знаходзяць сістэму агульных для большасці вывучаемых моў, структурных і функцыянальных рыс – моўных універсалій. Затым даецца тыпалагічная характарыстыка кожнай мове, якая ўключае супадзенні і адрозненні з адпаведнымі тыпалагічнымі канстантамі. Мноства моў аднаго і таго ж лінгвістычнага тыпу, калі іх характарыстыкі шмат у чым супадаюць, утвараюць тыпалагічны клас моў. Сукупнасць разнастайных тыпалагічных класаў складае тыпалагічную класіфікацыю моў.

Непаўната і несупастаўляльнасць лінгвістычных апісанняў розных моў не даюць магчымасці на сённяшні дзень стварыць поўную тыпалагічную класіфікацыю. Разам з тым тыпалагічнае мовазнаўства лічыцца адным з вядучых накірункаў сучаснай лінгвістыкі і дазваляе кожную мову разглядаць з некалькіх самастойных пунктаў погляду па яе адносінах да іншай мовы.

У лінгвістыцы вылучаюць два падыходы да моўных з'яў: з боку аналізу мовы ва ўсіх яе праявах на пэўным часавым зрэзе – сінхранічны аспект і з боку аналізу змены мовы на працягу часу – дыяхранічны аспект. Гістарычныя даследаванні мовы адпаведна маюць пераважна дыяхранічны характар. Аднак і сінхранічнае апісанне асобнага помніка пісьменства ці канкрэтнай мовы на пэўным старажытным этапе таксама адносяць да гістарычнага мовазнаўства. Таксама і параўнальныя даследаванні могуць мець як сінхранічную, так і дыяхранічную накіраванасць. Дыяхранічныя даследаванні базіруюцца на вывучэнні паходжання і эвалюцыі пэўнай моўнай з'явы, тады як сінхранічныя раскрываюць законы ўзаемадзеяння моўных з'яў у структуры і функцыянаванні мовы.

Выдзяляюць таксама ўнутраны і знешні аспекты ў вывучэнні мовы. Унутраны (унутрылінгвістычны) накіраваны на даследаванне структуры мовы і яе частак, іх функцыянавання і ўзаемадзеяння пры пабудове моўных выказванняў; знешні (экстралінгвістычны) накіраваны на даследаванне мовы як цэласнай сістэмы ў грамадстве. Унутраная лінгвістыка вывучае перш за ўсё структуру мовы, а знешняя – існаванне мовы ў сацыуме ў розных выяўленнях.

Табліца 1 – Унутраныя і знешнія аспекты ў вывучэнні мовы

Унутраная лінгвістыка	Знешняя лінгвістыка
<i>Фанетыка</i> (гукі мовы)	<i>Сацыялінгвістыка</i> (мова і грамадства)
<i>Фаналогія</i> (фанемы)	<i>Металінгвістыка</i> (мова і думка)
<i>Марфеміка</i> (марфемы наогул)	<i>Псіхалінгвістыка</i> (мова і маўленне)
<i>Словаўтварэнне</i> (словаўтваральныя марфемы)	<i>Лінгвасеміётыка</i> (мова як сістэма знакаў)
<i>Лексікалогія</i> (лексемы)	<i>Натуралістычнае мовазнаўства</i> (мова як прыродны арганізм)
<i>Семасіялогія</i> (значэнне слоў)	
<i>Фразеалогія</i> (фраземы)	
<i>Сінтаксіс</i> (словазлучэнні і сказы)	

СУТНАСЦЬ МОВЫ І ЯЕ ФУНКЦЫІ

Зыходнай і адной з галоўных праблем любой дысцыпліны з'яўляецца вызначэнне сутнасці прадмета яе даследавання, вылучэнне кола пытанняў, якімі яна павінна займацца. Адно з асноўных пытанняў, на якое мовазнаўства шукае адказ, – вызначэнне прыроды і сутнасці мовы.

Ужо не адно тысячагоддзе мова з'яўляецца прадметам навуковага асэнсавання. На кожным этапе развіцця лінгвістычнай думкі былі створаны арыгінальныя тэорыі, якія паступова вялі да сучаснага разумення прыроды і сутнасці мовы. Уся іх разнастайнасць звычайна зводзіцца да адказу на пытанні: якой з'явай выступае мова – біялагічнай ці псіхічнай, грамадскай ці індывідуальнай. Кожны з гэтых падыходаў цярэў ад адасобленасці, аднабаковасці трактоўкі сутнасці мовы і непрымання іншых вучэнняў. Барацьба і развіццё ідэй і меркаванняў прывялі да сучаснага погляду на мову як на складанае аб'яднанне ідэальнага і матэрыяльнага, біялагічнага і псіхічнага, грамадскага і індывідуальнага, як на з'яву, што валодае складанай унутранай структурай.

Погляды даследчыкаў на прыроду мовы змяняліся ў залежнасці ад агульнанавуковых падыходаў ці пад уздзеяннем знешніх абставін, ад стану самой навукі пра мову, ад назапашанага ў лінгвістыцы фактычнага і тэарэтычнага матэрыялу.

На сучасным этапе пры тэарэтычных даследаваннях мовы пераважае канцэпцыя сутнасці мовы як грамадскай з'явы, у прыкладной лінгвістыцы мова разглядаецца як структурна-сістэмнае ўтварэнне.

Мова па сваёй прыродзе з’ява сацыяльная. Яе сутнасць трэба бачыць у яе прызначэнні, у яе ролі, у тых патрэбах, якія ёю забяспечваюцца.

Сутнасць мовы праяўляецца праз функцыі, якія яна выконвае. Функцыі мовы з’яўляюцца яе характарыстыкамі, без якіх мова не можа быць сама сабой.

Адзінага погляду наконт колькасці і зместу функцый мовы ў лінгвістыцы не дасягнута. Для разумення гэтай праблемы неабходна перш за ўсё высветліць, што такое функцыя мовы ўвогуле. Найбольш глыбокае азначэнне гэтаму паняццю знаходзім у В. Аўрорына: “Функцыя мовы як навуковае паняцце ёсць практычнае праяўленне сутнасці мовы, рэалізацыя яе прызначэння ў сістэме грамадскіх з’яў, спецыфічныя паводзіны мовы, абумоўленыя самой яе прыродай, тое, без чаго мова не можа існаваць, як не існуе матэрыя без руху”. Такім чынам, функцыі і сутнасць мовы – гэта яе ўзаемаабумоўленыя бакі.

Паколькі мова па сваёй сутнасці – з’ява сацыяльная, сродак зносінаў, то амаль усе даследчыкі прызнаюць першаснай *камунікатыўную* функцыю. Камунікатыўная функцыя мовы разглядаецца як складаная інтэграваная з’ява, у якой сумяшчаюцца ўсе асноўныя яе ўласцівасці. Аднак традыцыйна вылучаюць не адну (камунікатыўную) функцыю мовы, а некалькі. Прыхільнікі поліфункцыянальнасці падкрэсліваюць важнасць умоў канкрэтнага функцыянавання і выкарыстання мовы для вызначэння колькасці функцый.

Пытанне пра колькасць і характар функцый мовы не мае адназначнага рашэння ў сучаснай лінгвістыцы. Прынята размяжоўваць грамадскія функцыі мовы, якія вынікаюць з яе ролі ў соцыуме, і ўнутрыструктурныя функцыі, што ўяўляюць сабой праяву сутнасці і прыроды мовы.

Найважнейшай *грамадскай* функцыяй мовы, як ужо адзначалася, з’яўляецца камунікатыўная, праз якую мова выступае як універсальны сродак зносінаў людзей. Мова ўзнікла з патрэб камунікацыі і дае мажлівасць людзям зразумець адно аднаго, арганізаваць сумесную дзейнасць у любых сферах жыцця. І пры гэтым мова застаецца адной з тых сіл, якія забяспечваюць існаванне і развіццё чалавечага грамадства.

Што тычыцца зместу моўнага паведамлення, то яго складае ўся тая разнастайная інфармацыя, якая перадаецца ва ўсіх і ў любых камунікатыўных актах, што рэалізуюць пэўныя функцыі маўленчых зносінаў. Такім чынам, асобныя функцыі маўлення можна разглядаць як асаблівыя прыватныя праявы асноўнай функцыі мовы – камунікатыўнай.

З камунікатыўнай функцыяй звязаныя такія, як:

– *фатычная*, або *кантактаналаджвальная*, мэтай якой з’яўляецца наладжванне і падтрыманне камунікацыі паміж суразмоўцамі;

- *канатыўная* – гэта функцыя засваення;
- *валюнтатыўная* – функцыя ўздзеяння, волевыяўлення, якая знаходзіць сваё выражэнне ў формах загаднага ладу;
- *апеляцыйная* – функцыя звароту да слухача;
- *прагматычная* – функцыя, звязаная са стаўленнем прамойцы да выказанага;
- *эстэтычная* – функцыя задавальнення эстэтычных патрэб;
- *інтэграцыйная* – функцыя згуртавання насельніцтва пэўнай тэрыторыі ў грамадства (народ, нацыю);
- *сугестыўная* – функцыя ўнушэння, якая даследуецца сугестыўнай лінгвістыкай, што вывучае і апрабоўвае спецыяльныя метады ўздзеяння для прафесійных камунікатараў розных прафесій (педагогаў, сацыёлагаў, псіхолагаў);
- *экспрэсіўная*, ці *эмацыйна-экспрэсіўная* (*эмацыянальная*), – функцыя самавыражэння прамойцы, стварэння яго вобразу, функцыя выражэння і перадачы пачуццяў і эмоцый;
- *метамоўная* (*металінгвістычная*) – функцыя даследавання і апісання спецыяльнай мовы тэрмінамі самой мовы (метамова матэматыкі, хіміі, лінгвістыкі і г.д.). Хаця іншы раз дзве апошнія функцыі таксама адносяць да асноўных.

Рэалізацыя камунікатыўнай функцыі мовы ў розных сферах чалавечай дзейнасці вызначае аб'ём грамадскіх функцый пэўнай мовы. Адрозніваюць мовы з максімальным аб'ёмам грамадскіх функцый – мовы міжнародных і міжнацыянальных зносінаў; далей ідуць мовы, аб'ём грамадскіх функцый якіх звужаецца (мовы нацыянальнасцей і народнасцей, што існуюць у пісьмовай і размоўнай формах, уключаючы тэрытарыяльныя і сацыяльныя дыялекты); затым племянныя мовы і мовы з мінімальным аб'ёмам грамадскіх функцый – т.зв. аднааульныя мовы, характэрныя для Каўказа.

Яшчэ адной асноўнай сацыяльнай функцыяй мовы з'яўляецца *акумуляцыйная*, у якой мова выступае сродкам назапашвання грамадскага вопыту і ведаў, сродкам фарміравання і развіцця матэрыяльнай і духоўнай культуры. У мове, пісьмовых тэкстах назапашваецца і перадаецца інфармацыя ад чалавека да чалавека, ад пакалення да пакалення. Гэтая інфармацыя нясе ў сабе веды пра законы прыроды і грамадства, змяшчае эстэтычную і культурную каштоўнасць. Кожнае пакаленне людзей развівае, удасканалвае веды, што засталіся яму ў спадчыну, і тым самым задавальняе патрэбы росту навукі, культуры, вытворчасці, змяняе грамадскую свядомасць.

Пад *унутрыструктурнымі* функцыямі ў самым агульным плане разумеюць выражэнне моўнай формай пэўнага зместу. Адсюль вынікае

адна з найважнейшых функцый мовы – *думкафармавальная*, у якой мова служыць сродкам фармавання і фармулявання думкі. Вільгельм фон Гумбальт называў мову “органам, які творыць думку”. Думка тады становіцца аформленай і можа ўспрымацца органамі пачуццяў, калі яна ўвасоблена ў формах мовы і выказана ў маўленні. Мова робіць думку матэрыяльнай, бо выражае яе праз слова, з дапамогай якога называюцца прадметы, з’явы, дзеянні.

Здольнасць слова служыць сродкам намінацыі прадметаў і з’яў рэчаіснасці вызначае яшчэ адну з найважнейшых унутрыструктурных функцый мовы – *намінатыўную*. Набытая словам уласцівасць называць рэчы дае мажлівасць выкарыстоўваць імя як прыладу думкі. Імя рэчы становіцца яе знакам, што дазваляе апеляваць думкай пра рэч: выводзіць паняцці аб прадметах, адлюстроўваць іх уласцівасці, фармуляваць сужэнні.

Адной з істотных функцый мовы з’яўляецца *пазнавальная* (*кагнітыўная, гнесеалагічная*) – гэта функцыя пазнання і адлюстравання навакольнага свету.

З кагнітыўнай сумяшчаюцца функцыі: *аксеалагічная* – гэта функцыя ацэнкі, *рэферэнцыі* – функцыя суаднесенасці.

Ад унутрыструктурных функцый мовы, звязаных з мысленнем чалавека і яго адносінамі да рэчаіснасці, трэба адрозніваць функцыі моўных адзінак, звязаных з арганізацыяй самой моўнай сістэмы, калі гавораць, напрыклад, пра функцыі фанемы, слова, дзейніка і іншых структурных адзінак мовы.

Розныя функцыі мовы рэалізуюцца рознымі моўнымі адзінкамі. Некаторыя даследчыкі вылучаюць больш за 25 функцый мовы і адзінак мовы.

Сучасныя ўяўленні пра функцыі мовы могуць быць сістэматызаваныя ў адпаведнасці са структурай камунікатыўнага акта як базавага паняцця тэорыі камунікацыі. Прынцыповая схема камунікатыўнага акта была прапанаваная адным са стваральнікаў кібернетыкі Клодам Шэнанам (ЗША) у працы “Матэматычная тэорыя сувязі” (1948 г.). Шырокім колам філолагаў яна знаёмая ў выкладзе Якабсана ў артыкуле “Лінгвістыка і паэтыка” (1960 г.).

Пры перадачы пэўнай інфармацыі ці паведамлення ажыццяўляецца галоўная функцыя мовы – камунікатыўная. З паведамленнем звязана і другая найважнейшая функцыя – пазнавальная. У вусных паведамленнях, сканцэнтраваных на адрасце, на першы план выходзіць функцыя рэгуляцыі яго паводзінамі (шляхам пабуджэння да дзеяння, да адказу на пытанне, шляхам забароны дзеяння, шляхам паведамлення інфармацыі з мэтай змяніць намеры адрасата здзейсніць пэўнае дзеянне). У Якабсана гэтая функцыя называецца па-рознаму: канатыўная (у пер. з лац.

“здольнасць да валявых рухаў”), ці апелятыўная (у пер. з лац. “заклікаць да дзеяння”), ці пабуджальная, валюнтатыўная, ці рэгулятыўная.

З рэгулятыўнай функцыяй звязаны намеры, мэты гаворачага, г.зн. тое, для чаго ён звяртаецца да адрасата. Даследаванні таго, якім чынам адрасант імкнецца ўздзейнічаць на адрасата і як адрасат успрымае камунікатыўна-пабуджальныя намеры адрасанта, у 60-х гг. XX ст. сфарміравалі асаблівы лінгвістычны накірунак – тэорыю маўленчых актаў, якія цесна звязаны з псіхалогіяй зносінаў, тэорыяй камунікацыі.

У кожным маўленчым акце ў працэсе ўзаемадзеяння адрасата і адрасанта ёсць тры ўзроўні, ці фазы: 1) маўленчы акт у аспекце тых моўных сродкаў, што выкарыстоўваюцца ў ім; 2) маўленчы акт у аспекце намераў і мэт адрасанта; 3) маўленчы акт у аспекце вынікаў. У залежнасці ад мэты размяжоўваюць такія класы маўленчых актаў, як пытанне, забарона, просьба, пабуджэнне, загад, перасцярога, парада, інфармаванне. Для самых агульных класаў маўленчых актаў мовы выпрацаваны спецыяльныя сінтаксічныя структуры – апавядальныя, пыталыныя, пабуджальныя сказы.

З адрасантам звязана экспрэсіўна-эмацыянальная функцыя, якая праяўляецца ў выражэнні суб’ектыўна-псіхалагічнага стану таго, хто гаворыць. Адно і тое ж паведамленне можа выказацца па-рознаму (з асуджэннем, з адабрэннем, з недаверам, нейтральна), што ў сваю чаргу аказвае значны ўплыў на характар інфармацыі, якая паведамляецца.

Калі мэта канкрэтанага камунікатыўнага акта заключаецца ў тым, каб дасягнуць ці ўмацаваць кантакт паміж яго ўдзельнікамі, то мова выступае ў фатычнай функцыі.

Код у маўленчай камунікацыі – гэта тая мова ці яе варыянт (дыялект, слэнг, стыль), які выкарыстоўваюць удзельнікі данага акта. Калі выказванне накіравана на тое, каб растлумачыць характар выкарыстання кода, то мае месца метамоўная функцыя, калі адрасантам тлумачыцца незразумелае. Паведамленне разумеецца як працэс і вынік спараджэння маўлення, г.зн. тэкст.

Адсутнасць хаця б аднаго з адзначаных кампанентаў камунікатыўнага акта робіць апошні немагчымым. Працэсы кадзіравання і дэкадзіравання звычайна звязваюцца з выкарыстаннем у працэсе камунікацыі адной і той жа мовы, бо калі адрасант гаворыць на мове, якую не разумее адрасат, то камунікатыўны акт не атрымаецца. Працэсы кадзіравання і дэкадзіравання служаць дзеяннем па пераводу індывідуальных думак і пачуццяў адрасанта ў сацыяльна значымыя формы мовы (кадзіраванне) і адпаведна дзеяннем па пераводу сацыяльна значымых форм мовы ва ўласныя думкі і пачуцці адрасата (дэкадзіраванне).

МЕХАНІЗМЫ ЦІ ЎЗРОЎНІ МОВЫ

Думка пра тое, што мова ўяўляе сабой не механічную сукупнасць унутрана незалежных з’яў, а ўпарадкаванае адзінства ўзаемазвязаных і ўзаемаабумоўленых элементаў, выказваецца ўжо ў старажытнаіндыйскай граматыцы Паніні, атрымлівае працяг у філасофска-лінгвістычных разважаннях В. Гумбальта, у канцэпцыі мовы як арганізма А. Шлейхера, у працах Бадуэна дэ Куртэнэ і, нарэшце, набывае дакладнае вызначэнне ў вучэнні Ф. дэ Сасюра.

Пераход ад механістычна-метафізічных уяўленняў пра рэчаіснасць да сістэмна-структурнага намеціўся ў прыродазнаўчых і гуманітарных навуках у сярэдзіне XIX – пачатку XX ст. Ідэя структурнасці рэалізавалася ў філасофіі, хіміі, фізіцы, мовазнаўстве. Прынцып структурнасці ў навуцы абумоўлены складаным, сістэмным характарам самога аб’екта, што даследуецца, у максімальна шырокім сэнсе – акаляючай рэчаіснасці, уключаючы самога чалавека.

Засваенне ідэі сістэмнасці шырокім колам навук, выніковасць сістэмна-структурнага падыходу да вывучэння разнастайных прыродазнаўчых і сацыяльных аб’ектаў прывялі да ўзнікнення ў 30-я гады мінулага стагоддзя агульнай тэорыі сістэм. Усе прадметы і з’явы, а таксама іх уласцівасці і прыкметы ўзаемазвязаныя, утвараюць адзінае цэлае, што замацавана ў агульнай назве гэтага адзінства – “знешні свет”, ці “акаляючая рэчаіснасць”. Зразумела, што разнастайныя сукупнасці знакаў, якія адлюстроўваюць розныя аспекты гэтай рэчаіснасці, таксама ўзаемазвязаныя, дзякуючы чаму яны і ўтвараюць сістэмы.

Хаця паняццем “сістэма” карыстаюцца спецыялісты практычна ўсіх навуковых дысцыплін, аднак агульнапрынятага вызначэння гэтага паняцця на сённяшні дзень няма. Абапіраючыся на шматлікія азначэнні, можна сфармуляваць наступную дэфініцыю данага паняцця. *Сістэма* – гэта сукупнасць узаемазвязаных ці пэўным чынам упарадкаваных элементаў, што ўтвараюць пэўнае адзінства. Для любой сістэмы характэрная наяўнасць пэўных адносінаў, сувязяў паміж элементамі, адзінкамі, аб’ектамі, што ўваходзяць у яе.

Выкананне моваю найскладанейшых сацыяльна значымых функцый – думкафармавальнай і камунікатыўнай – забяспечваецца яе выключна высокай арганізацыяй, апэратыўным дынамізмам і ўзаемаабумоўленасцю ўсіх яе элементаў, кожны з якіх хаця і мае сваё асаблівае прызначэнне (*адрозніваць* сэнс, *дыферынцыраваць* формы, *абазначаць* прадметы, працэсы, прыкметы акаляючай рэчаіснасці, *выражаць* думку, *наведамляць* яе), падпарадкаваны адзінай агульнамоўнай задачы – быць сродкам зносінаў і ўзаемаразумення. У адпаведнасці з гэтым ужо стала

бясспрэчным разуменне мовы як адкрытага сістэмна-структурнага ўтварэння. Пры гэтым асноўнымі катэгорыямі выступаюць “сістэма” і “структура”. Першая суадносіцца з такімі паняццямі, як “сукупнасць”, “цэлае”, “інтэграцыя”, “сінтэз”, а другая з паняццямі “арганізацыя”, “будова”, “упарадкаванасць”, “аналіз”. Існуюць розныя інтэрпрэтацыі характару суадносінаў гэтых катэгорый. Аднак найбольш прызнанымі з’яўляюцца наступныя.

Сістэма мовы – гэта цэласнае адзінства моўных адзінак, якія знаходзяцца паміж сабой у пэўных узаемасувязях і адносінах. Сама ж сукупнасць заканамерных сувязей і адносінаў паміж моўнымі адзінкамі, якія залежаць ад іх прыроды і вызначаюць своеасаблівасць моўнай сістэмы ў цэлым, утварае *структуру* моўнай сістэмы. Структура, такім чынам, асноўная ўласцівасць моўнай сістэмы, важная, але толькі састаўная яе частка. Яна прадвызначае распадзенне мовы як цэласнага ўтварэння на складнікі, іх узаемасувязь, узаемаабумоўленасць і ўнутраную арганізацыю. Калі мы выкарыстоўваем паняцці “сістэма” і “структура” як тоесныя, узаемазамяняльныя, то гэтым падкрэсліваем, што мова мае ўнутраны парадак, пэўную стройную арганізацыю сваіх частак у адзінае цэлае. Але мы гаворым “структура слова” і “сістэма скланення”, а не наадварот. Значыць, сістэмнасць і структурнасць характарызуюць мову і яе адзінкі як адзінства, але з розных бакоў. У такім выпадку мова ўяўляецца як адзінства сістэмы і структуры, якія прадвызначаюць адна адну і ўзаемаўплываюць.

Мова з’яўляецца адкрытай, дынамічнай сістэмай. Сістэма мовы – гэта не толькі тое, што ёсць у мове, але і тое, што магчымае ў мове, у яе нормах, маўленчых праявах. Няма і не можа быць такой мовы, якая рэалізавала б усе свае мажлівасці, вычарпала б усе свае рэсурсы. Калі б гэта было так, то мова не была б здольная развівацца і задавальняць новыя патрэбы мыслення і зносін, яна перастала б быць найважнейшым сродкам чалавечых зносінаў.

Сістэмна-структурная арганізацыя мовы робіць яе ўстойлівай ва ўмовах функцыянавання і развіцця.

Сістэма мовы вызначае толькі шляхі яе развіцця, але не канкрэтную форму, таму што ў любой мове, яе нормах можна знайсці факты сістэмныя (структурныя) і асістэмныя (дэструктурныя). Гэта ўзнікае ў выніку таго, што не ўсе мажлівасці сістэмы былі рэалізаваныя, ці то ў выніку ўплыву іншых моў і сацыяльных (пазамоўных) фактараў.

Некаторыя навукоўцы сцвярджаюць, што ў мове няма нічога з таго, чаго не было б у маўленні, і што маўленне змяняе мову. Гэтае сцверджанне справядлівае толькі ў тым плане, што носьбітамі мовы з’яўляюцца людзі, што мова праяўляецца, рэалізуецца ў маўленні гаворачых. Але гэта не

верна ў адносінах да прычыннай залежнасці і накіраванасці моўных змен, бо ў маўленні няма нічога, чаго няма ў мажлівасцях мовы.

У сучасных тэорыях сістэм аналізуюцца розныя тыпы і віды сістэм. Для мовазнаўства важныя такія сістэмы, якія валодаюць уласцівасцю аптымальнасці, дынамізму і адкрытасці (характарызуюцца пастаянным развіццём). Дынамізм сістэмы праяўляецца ў супрацьпастаўленасці яе моўнай традыцыі, замацаванай у літаратурнай норме (наяўнасць у мове ненарматыўных варыянтаў лексікі, адхіленні ад нормаў вымаўлення і інш.). Патэнцыяльнасць як праява дынамізму і адкрытасці моўнай сістэмы не супрацьпастаўляе яе жывой мове з яе катэгорыямі і канкрэтнымі адзінкамі.

Яшчэ адной важнай асаблівасцю мовы як сістэмы з'яўляецца тое, што яна ёсць сістэма сістэм, ці *гетэрагенная* сістэма.

У сучасных сістэмных даследаваннях размяжоўваюць гамагенныя і гетэрагенныя сістэмы. Гамагенныя складаюцца з аднародных элементаў, іх структура вызначаецца супрацьпастаўленасцю і адрознасцю элементаў і парадкам у ланцугу. Калі б адзінкі і катэгорыі мовы не адрозніваліся б, яны не маглі б размяжоўваць элементы рэчаіснасці і не маглі б служыць мэтам зносінаў. Аднак, адрозніваючыся, яны ўтвараюць у сукупнасці адзінае цэлае, таму што суадносяцца паміж сабой. Пад суадноснасцю элементаў мовы разумеюць тое, што яны, адрозніваючыся аднымі прыкметамі, аказваюцца падобнымі ці тоеснымі па іншых прыкметах.

Гетэрагеннымі называюць такія сістэмы, якія складаюцца з неаднародных элементаў, ім уласціва іерархічнасць. У гетэрагенных сістэмах назіраецца распадзенне сістэмы на падсістэмы аднародных элементаў, што ўзаемадзейнічаюць паміж сабой, а таксама з элементамі іншых падсістэм.

Мова як структура складаецца з такіх падсістэм, якія хоць і з'яўляюцца самастойнымі, але не могуць функцыянаваць асобна, таму і з'яўляюцца часткамі адзінага цэлага, падсістэмамі сістэмы мовы. Адкрытасць і глыбіня сістэмы мовы, яе непасрэдная сувязь з моўнай нормай, мысленнем і грамадствам робяць яе сістэмай асаблівага кшталту, сістэмай сістэм.

Для называння кампанентаў моўнай сістэмы звычайна выкарыстоўваюць тэрміны *элементы, адзінкі мовы, моўныя знакі*.

Элемент – найбольш агульнае тэрмінаабазначэнне кампанентаў любой сістэмы, у тым ліку і моўнай. Гэта адносна непадзельны аб'ект у складзе пэўнай сістэмы, а сістэма – складанае адзінства ўзаемазвязаных і ўзаемаабумоўленых элементаў. У лінгвістычных працах элементы моўнай сістэмы часцей называюць адзінкамі мовы, ці моўнымі адзінкамі (фанема, марфема, слова, сказ), а элементамі называюць тыя састаўныя часткі, з якіх утвараюцца адзінкі мовы (напр., элементамі для марфемы з'яўляюцца

фанемы, для слова – марфемы, для словазлучэння – словы і г.д.). Як бачым, адны і тыя ж аб’екты ў адных умовах – адзінкі мовы, у іншых – элементы мовы.

Не ўсе аб’екты мовы могуць быць названы адзінкамі мовы. Статус адзінкі мовы могуць набыць велічыні, калі яны валодаюць пэўнымі ўласцівасцямі: 1) выражаюць значэнне ці ўдзельнічаюць у яго выражэнні ці адрозненні; 2) узнаўляюцца ў гатовым выглядзе; 3) уступаюць паміж сабой у заканамерныя сувязі, утвараючы пэўную падсістэму; 4) уваходзяць у сістэму мовы праз сваю падсістэму; 5) знаходзяцца ў іерархічных адносінах да адзінак іншых падсістэм (такія адносіны могуць быць ахарактарызаваныя ў тэрмінах “складаецца з” ці “уваходзіць у”); 6) кожная больш складаная адзінка валодае новай якасцю ў параўнанні з элементамі, якія яе складаюць, паколькі адзінкі вышэйшага ўзроўню не з’яўляюцца проста сумай адзінак ніжэйшага ўзроўню.

Па сваім прызначэнні адзінкі мовы падзяляюцца на:

- намінатыўныя
- камунікатыўныя
- будаўнічыя (данамінатыўныя).

Асноўнай намінатыўнай адзінкай з’яўляецца лексема, камунікатыўнай – сказ, будаўнічыя адзінкі служаць сродкам пабудовы і афармлення намінатыўных і камунікатыўных адзінак. Будаўнічымі адзінкамі з’яўляюцца фанемы і марфемы, а таксама формы слова і формы словазлучэнняў. Трэба ўлічваць той факт, што і слова, і сказ таксама могуць выконваць будаўнічую функцыю. Словы з’яўляюцца будаўнічым матэрыялам для словазлучэнняў і сказаў, а сказы – для больш буйных сінтаксічных адзінак.

Адзінкі мовы вельмі цесна звязаныя з адзінкамі маўлення. Адзінкі маўлення рэалізуюць адзінкі мовы (фанемы рэалізуюцца гукамі, лексемы – словаформамі, структурныя схемы сказаў – выказваннямі). Адзінкі маўлення – гэта любыя адзінкі, якія свабодна ўтвараюцца ў працэсе маўлення з адзінак мовы. Іх асноўнымі прыкметамі з’яўляюцца: *вытворнасць* – свабоднае ўтварэнне ў працэсе маўлення; *камбінацыйнасць* – здольнасць да камбінацыі з любымі адзінкамі мовы, а таксама здольнасць уваходзіць у больш буйныя ўтварэнні (слова – у склад словазлучэнняў і сказаў, простыя сказы – у складаных; сказы – у тэкст).

Моўныя адзінкі, якія ўтвараюць сістэму мовы, могуць быць аднароднымі і неаднароднымі. Паміж аднароднымі адзінкамі мовы не існуюць іерархічныя адносіны, яны ўласцівыя толькі неаднародным адзінкам. У сваю чаргу аднародныя адзінкі валодаюць здольнасцю ўваходзіць: а) у лінейныя структуры, ланцужкі, камбінацыі – гэта сінтагматычныя сувязі; б) пэўныя групы, класы і разрады, рэалізуючы тым самым свае парадыгматычныя ўласцівасці.

Сінтагматычныя сувязі (адносіны) – гэта адносіны моўных адзінак, размешчаных лінейна, па сумежнасці, па месцазнаходжанні і спалучальнасці ў адпаведнасці з законамі пэўнай мовы. Сінтагматычныя адносіны разумеюць як здольнасць элементаў спалучацца. Так, па законах гукаспалучальнасці беларускай мовы немажлівым з’яўляецца наяўнасць звонкіх зычных на канцы слова. Аналагічна ў адпаведнасці з сінтагматычнымі законамі (абмежаваннямі) спалучаюцца марфемы, словы, члены сказа і г.д. Сінтагматычныя абмежаванні абумоўлены тым, што кожная адзінка мовы займае ў лінейным радзе пэўнае становішча адносна іншых адзінак. У сувязі з гэтым было ўведзена паняцце пазіцыі моўнай адзінкі. Адзінкі, якія займаюць у сінтагматычным радзе адну і тую ж пазіцыю, утвараюць парадыгму (клас, разрад, групу). У мове сінтагматыка разумеецца як магчымае (патэнцыяльнае), а ў маўленні – як рэалізацыя данай магчымасці.

Парадыгматычныя сувязі (адносіны) – гэта адносіны па ўнутраным падабенстве, па асацыяцыі ці адносіны выбару. Парадыгматычнымі ўласцівасцямі валодаюць усе моўныя адзінкі (вылучаюць парадыгмы зычных і галосных фанем, марфем, слоў і г.д.). Найбольш яркім прыкладам такога роду адносінаў могуць служыць лексічныя парадыгмы (значэнні мнагазначнага слова), сінонімы, антонімы; у марфалогіі – парадыгмы скланення і спражэння. У парадыгме кожная моўная адзінка адрозніваецца ад усіх астатніх. Гэтыя адрозненні могуць быць максімальнымі і мінімальнымі.

Іерархічныя адносіны – гэта адносіны паміж структурна больш простымі моўнымі адзінкамі і больш складанай адзінкай.

Адносіны ўнутры моўнай сістэмы не з’яўляюцца ізаляванымі, яны ўзаемавызначальныя. Так сінтагматычныя ўласцівасці мовы залежаць ад яе парадыгматыкі. Калі параўнаць лексему, якая не мае сінонімаў, з лексемамі, што ўваходзяць у сінанімічны рад, то становіцца відавочным, што ў першым выпадку, дзе няма парадыгмы, лексема валодае шырокай спалучальнасцю, а ў другім выпадку мажлівасць шырокага выбару з сінанімічнага рада значна змяншае ўжывальнасць кожнага сіноніма. З другога боку, змена спалучальнасці прыводзіць да змены парадыгматыкі. Напрыклад, ужыванне дзвюх розных фанем у аднолькавай пазіцыі можа прывесці да выпадзення адной з іх з сістэмы.

Асацыятыўныя адносіны ўзнікаюць на аснове супадзення ў часе ўяўленняў, г.зн. вобразаў з’яў рэчаіснасці. Размяжоўваюць тры тыпы асацыяцый: па сумежнасці, па падабенстве, па кантрасце. Гэтыя віды асацыяцый адыгрываюць значную ролю пры ўжыванні эпітэтаў і метафар, пры ўтварэнні пераносных значэнняў слоў.

Адзінкі мовы размяркоўваюцца па катэгорыях і ярусах мовы. Катэгорыі мовы – гэта групы аднародных адзінак, аб’яднаных на аснове агульнай катэгарыяльнай прыкметы, звычайна семантычнай. Так, напрыклад, катэгорыя зборнасці – гэта група назоўнікаў з агульным значэннем зборнасці і асаблівымі суфіксамі, а таксама ўсе гэтыя назоўнікі не маюць форм множнага ліку.

Сукупнасць аднародных адзінак мовы, здольных уступаць паміж сабой у сінтагматычныя і парадыгматычныя адносіны, называецца *ўзроўнем* ці *ярусам* мовы.

Ідэя яруснай арганізацыі сістэмы ўзнікла ў біялогіі, амерыканскімі структуралістамі яна была перанесена ў мовазнаўства. Як і ў біялогіі, у мовазнаўстве паняцце ўзроўню звязана з якаснай своеасаблівасцю, але ў адрозненне ад біялогіі, дзе паміж ярусамі існуюць эвалюцыйныя адносіны (вышэйшы ярус развіваецца ад ніжэйшага), у мове паміж ярусамі – адносіны кампанентнасці (адзін ярус уваходзіць у другі).

На кожным ярусе мовы паміж адзінкамі мажлівыя толькі парадыгматычныя і сінтагматычныя адносіны, паміж адзінкамі розных ярусаў – толькі іерархічныя адносіны. Гэта значыць, што ў парадыгму нельга аб’яднаць фанему, марфему і лексему, пры лінейнай паслядоўнасці мы можам гаварыць пра спалучальнасць адзінак толькі аднаго тыпу: пра спалучальнасць фанем, але не пра спалучальнасць фанем з марфемамі.

Як правіла, моўнаму ўзроўню адпавядае лінгвістычная дысцыпліна (раздзел мовазнаўства), якая яго вывучае. Аднак такая адпаведнасць не заўсёды адназначная.

Паколькі адносіны паміж адзінкамі ў межах кожнага яруса аднатыпныя, то спецыфіку яруса вызначаюць не яны, а адзінкі. Ад якаснага боку адзінак і іх колькасці залежыць вылучэнне кожнага яруса і вызначэнне колькасці ярусаў. Ярусы адрозніваюцца таксама асаблівымі суадносінамі паміж планам выражэння і планам зместу. Так, на фанемным узроўні пераважае план выражэння, а на ўзроўні лексем – план зместу. Больш высокі ўзровень валодае большай колькасцю адзінак і большай варыятыўнасцю кожнай адзінкі.

Кожны ярус якасна своеасаблівы, і пераход ад аднаго да другога азначае прынцыповае змяненне якасці і функцыі. Трэба адзначыць такую ўласцівасць моўных адзінак: яны фарміруюцца на ніжэйшым ярусе, а функцыянуюць на вышэйшым.

Моўныя ўзроўні падзяляюцца на асноўныя і прамежкавыя. Асноўныя ярусы – гэта ярусы базавых мінімальных (г.зн. у пэўным плане далей непадзельных) адзінак: фанема – самая мінімальная адзінка, марфема – мінімальна значымая адзінка, лексема – мінімальны сінтаксічна непадзельны кампанент сказа, сказ – мінімум выказвання.

Прамежжавыя ўзроўні такімі мінімальнымі адзінкамі не валодаюць. Прамежжавымі ўзроўнямі звычайна лічаць марфаналагічны, словаўтваральны і фразеалагічны.

Кожны ўзровень самастойны толькі адносна: узроўні моўнай структуры знаходзяцца ў стане ўзаемадзеяння. Гэта праяўляецца ў тым, што кожная адзінка мовы і кожны яе элемент выконваюць сваю асаблівую функцыю, якая толькі ў адзінстве з іншымі функцыямі заапаечвае маўленчую камунікацыю.

Прамежжавасць узроўняў абумоўлена тым, што іх адзінкі ўзнікаюць у межах аднаго ўзроўню, а функцыянуюць як адзінкі іншага ўзроўню. Так, марфанему ўтвараюць адзінкі фаналогіі (*насіць/нашу*), хаця функцыянуе яна на ўзроўні марфалогіі і словаўтварэння; фразема – вынік фразеалагізацыі сінтаксічных адзінак, але функцыянуе разам з лексемамі.

Паколькі аднародныя адзінкі мовы валодаюць здольнасцю ўступіць паміж сабой у заканамерныя сувязі і адносіны, то кожны з моўных узроўняў утварае пэўную падсістэму мовы. Гэта і дае падставу разглядаць мову як сістэму сістэм.

МОВА ЯК ЗНАКАВАЯ СІСТЭМА АСАБЛІВАГА КШТАЛТУ

Прадметы, што знаходзяцца вакол нас, іншы раз могуць выступаць у неўласцівай ім ролі – указваць на іншыя прадметы ці з’явы або замяшчаць іх. Яны выконваюць як бы дзве функцыі: з аднаго боку, прадстаўляюць саміх сябе і каштоўныя для нас сваёй прыродай, з другога боку, – здольныя служыць паказальнікамі іншых рэчаў ці з’яў. Напрыклад, кашаль – натуральная рэакцыя арганізму на адпаведнае раздражненне, але наўмыснае пакашліванне можа выконваць пэўную сігнальную функцыю; стул служыць для таго, каб на ім сядзелі, аднак пастаўлены ў дзвярным праёме, ён паведамляе, што ўваход забаронены.

Такім чынам, у адных выпадках прадмет ці з’ява выконвае сігнальную функцыю ў выніку натуральнай прычынна-выніковай сувязі з’яў: высокая тэмпература – сведчанне хваробы, цёмныя хмары – прадвеснікі непагадзі. У іншых выпадках сігнальная функцыя прадмету “навязваецца”. Рэч свядома робіцца прадстаўніком іншай рэчы. Прадметы ці з’явы, што выконваюць сігнальную функцыю стыхійна, немэтанакіравана, называюцца *сімптомамі*, а прадметы ці з’явы, што наўмысна выкарыстоўваюцца ў другаснай функцыі, – *сігналамі* ці *знакамі*.

У сучаснай навуцы знак мае наступнае вызначэнне: “Знак – гэта матэрыяльны прадмет (з’ява, падзея), які выступае ў якасці прадстаўніка нейкага іншага прадмета, уласціваці ці адносінаў і выкарыстоўваецца для набыцця, захавання, перапрацоўкі і перадачы інфармацыі”. Знакам лічыцца

любы матэрыяльны факт, які наўмысна выкарыстоўваецца чалавекам замест іншага факта для яго найменавання і перадачы пра яго інфармацыі іншаму чалавеку. Іншымі словамі, знак – матэрыяльна-ідэальная сутнасць, пры дапамозе якой пазнаецца нешта новае, што ляжыць за межамі яго знешняй формы.

Існуюць два супрацьлеглыя меркаванні наконт структуры знака – білатэральны і моналатэральны. Згодна з першым, знак двухбаковы (білатэральны), валодае планам выражэння, матэрыяльным бокам, і планам зместу, ідэальным бокам. З гэтага вынікае, што знак валодае шэрагам матэрыяльных і ідэальных уласцівасцей. Да першых адносяць: успрыняцце знака органамі пачуццяў, узнаўляльнасць ці паўтаральнасць знака, працягласць яго ў прасторы ці ў часе, пабудова з абмежаванай колькасці элементаў, стабільнасць формы і інш.; да другіх – здольнасць замяшчаць іншы факт, матываваная ці ўмоўная сувязь з фактам, які замяшчаецца, здольнасць да абагульнення, камунікатыўнасць, наўмыснасць ужывання і інш. Наяўнасць у знаку матэрыяльных і ідэальных уласцівасцей якраз і робіць яго двухбаковай сутнасцю.

Праціўнікі гэтага пункту погляду – унілатэралісты (моналатэралісты) – лічаць, што знак – з’ява аднабаковая, якая валодае толькі планам выражэння. Знак заўсёды звязаны са значэннем, але не ўключае яго ў сябе. Аналогія: садоўнік – чалавек, які мае адносіны да саду, аднак сад у структуры садоўніка не ўваходзіць.

Такое прынцыповае разыходжанне ў поглядах абумоўлена неаднолькавым разуменнем прыроды значэння. Для прыхільнікаў першага пункту погляду значэнне – гэта від адносінаў знака да прадмета абазначэння ці паняцця, і таму яно ўключана ў знак; для іх апанентаў значэнне – гэта факт свядомасці, ідэальнае адлюстраванне з’яў рэчаіснасці, таму яно не можа быць уключана ў знак.

Знак – гэта заўсёды замена. У працэсе сацыяльных зносінаў ён выступае як замена нейкай сутнасці, прадстаўленай ім. Адносіны выражэння да зместу складаюць *семантыку знака*. З таго, што семантыка – гэта заўсёды нейкія адносіны, вынікае: змест і выражэнне не могуць быць тоеснымі. Для таго, каб акт камунікацыі быў мажлівы, выражэнне павінна мець іншую прыроду, чым змест. Аднак гэтае адрозненне можа мець розныя ступені:

– калі выражэнне і змест не маюць нічога агульнага і іх атаясамліванне рэалізуецца ў межах данай мовы (напр., атаясамліванне слова і абазначанага ім прадмета), то такі знак называецца *ўмоўным*;

– калі паміж зместам і выражэннем існуе пэўнае падабенства, напр., суадносіны мясцовасці і геаграфічнай карты, твару і партрэта ці фотаздымку, то знак называецца *выяўленчым* ці *іканічным*.

Практычнае размежаванне ўмоўных і іканічных знакаў не выклікае ніякіх цяжкасцей, тэрэтычнае проціпастаўленне неабходнае для функцыянавання культуры як цэласнага камунікатыўнага арганізму.

Знак разлічаны на ўспрыняцце. А ўспрынятым ён можа быць толькі ў тым выпадку, калі будзе адрознівацца ад іншых знакаў той жа сістэмы і ад акаляючага фону. Такая ўласцівасць знака ўяўляе сабой яго *дыстынктыўную* (размежавальную) функцыю. Уласцівасць знака служыць сродкам перадачы інфармацыі ўяўляе сабой яго *інфармацыйную* функцыю. Абедзве функцыі звязаныя паміж сабой, таму што рэалізацыя інфармацыйнай функцыі ў прынцыпе немажлівая без дыстынктыўнай.

На падставе агульнасці выконваемых функцый знакі аб'ядноўваюцца ў разнастайныя сістэмы. Знакавая сістэма – гэта ўпарадкаваная сукупнасць знакаў, якія ўтвараюць адзінства на аснове ўнутраных адносінаў паміж імі і выкарыстоўваюцца ў пэўнай сферы чалавечай дзейнасці.

Пад вызначэнне знака падыходзіць даволі шырокае кола з'яў: ад прасцейшай сігналацыі да фактаў чалавечай культуры. Разнастайныя і шматлікія знакі класіфікуюцца. Сістэм таксама шмат. Знакі сістэматызуюцца па двух вялікіх класах: дэтэрмінаваныя (прычынна-абумоўленыя) і недэтэрмінаваныя. Да дэтэрмінаваных адносяць: *знакі-прыкметы* (сімптомы); *знакі-копіі* (фотаздымкі, карты). Да іх набліжаюцца знакі, якія вывучаюцца асаблівымі прыкладнымі навукамі, напрыклад, медыцынай (сімптомы, прыкметы хвароб), крыміналістыкай (сляды на месцы злачынства), археалогіяй (элементы матэрыяльнай культуры старажытных цывілізацый).

Недэтэрмінаваныя знакі дзеляцца на вербальныя (моўныя) і невербальныя. Моўныя знакі размяркоўваюцца па трох групам: натуральныя мовы (фанетычныя мовы), штучныя мовы (графічныя пісьмовыя знакі, ручное маўленне глуханямых, мова свісту, матэматычныя і логіка-сімвалічныя мовы, дарожныя знакі, ноты і г.д.); знакі, супрэжаныя з фанетычнай мовай (інтанацыя, міміка, рухі цела і інш.).

Узрастанне па меры развіцця чалавечага грамадства колькасці і складанасці знакаў прывяло да ўзнікнення новай асаблівай навукі пра іх – *семіётыкі*, якая аналізуе сутнасць і прыроду знакаў, уласцівасці знакаў і знакавых сістэм, даследуе розныя віды знакаў і класіфікуе іх, разглядае адносіны паміж знакамі, працуе над стварэннем агульнай тэорыі знакаў, вывучае знакавую прыроду натуральных і штучных моў, элементы і рысы знаканасці ў такіх сферах чалавечай дзейнасці, як мастацтва, літаратура, рэлігія, культура і г.д. Заснавальнік – Чарльз Сэндэрс Пірс: “Знак ёсць нейкае *A*, якое абазначае нейкі факт ці аб’ект *B* для некаторай інтэрпрэтуючай думкі *C*”.

Семіётыка вывучае знакі і знакавыя сістэмы як сродкі захавання, перадачы і перапрацоўкі інфармацыі ў чалавечым грамадстве, у прыродзе і

ў самім чалавеку. Тэрмін семіётыка акрамя значэння ‘навука пра знакі і знакавыя сістэмы’ метанімічна ўжываецца таксама ў значэнні ‘знакавая сістэма’ (картаграфічная семіётыка, штучная семіётыка).

З узнікненнем семіётыкі, якая вывучае разнастайныя знакі і іх уласцівасці, у навуцы пра мову з’явілася новая тэма пра знакавую прыроду мовы. Дыскусійным у гэтай тэме з’яўляецца пытанне пра тое, ці цалкам мова ўяўляе сабой знакавае ўтварэнне, пытанне пра характар знакавай сістэмнасці мовы, пра матываванасць моўнага знака і інш.

Усе працэсы, звязаныя з перадачай, захаваннем і перапрацоўкай інфармацыі ў прыродзе і грамадстве, адбываюцца з выкарыстаннем знакавых сістэм ці пазасістэмных (ізаляваных) знакаў, г.зн. з’яўляюцца семіятычнымі. У інфармацыйных працэсах знакі выступаюць у якасці элементарных носьбітаў інфармацыі, а знакавыя сістэмы – у якасці элементарных баз дадзеных пра той ці іншы фрагмент свету, пры гэтым асобная семіётыка (база дадзеных) уяўляе сабой некаторую мадэль адпаведнага фрагмента свету, у якой адлюстраваны тыя ці іншыя рысы і мажлівыя станы гэтага фрагмента. У інфармацыйных працэсах канкрэтная семіётыка функцыянуе як мадэлюючая сістэма, з дапамогай якой суб’ект камунікацыі мадэлюе ў сваёй свядомасці адпаведны фрагмент свету і спараджае актуальную інфармацыю пра гэтую рэчаіснасць.

У будзённай свядомасці і нетэрміналагічным маўленні выраз *перадача інфармацыі* разумеецца больш вузка, чым у семіётыцы і тэорыі камунікацыі. Усё, што людзі перадаюць адно аднаму (наўмысна ці адвольна), – гэта і ёсць інфармацыя. Інфармацыя заўсёды мае знакавую прыроду і перадаецца пры дапамозе знакаў.

Калі разглядаць мову і яе элементы на фоне вылучаных раней уласцівасцей знака, то, відавочна, найбольш карэктным было б пытанне, *што* ўяўляецца ў мове знакавым, а *што* не. Матэрыяльныя ўласцівасці знака характэрныя элементам мовы цалкам. Што ж тычыцца ідэальных уласцівасцей, то галоўная з іх, згодна заснавальніку лінгвасеміётыкі Ф. дэ Сасюру, умоўныя адносіны паміж формай знака і тым, што ён замяшчае, не бяспрэчная, паколькі ў мове існуюць і матываваныя сувязі з абзначанай знакам рэчаіснасцю і нематываваныя. Пры гэтым у пісьмовых формах мовы назіраецца ў цэлым тэндэнцыя да страты матываванасці ў сувязі з пераходам ад піктаграфічнага пісьма да іерагліфічнага і ад апошняга да літарнага. Праўда, гэтая страта матываванасці кампенсуецца ў нейкай меры малюнкамі, фотаздымкамі, схемамі, чарцяжамі, што часта суправаджаюць пісьмовы тэкст. У вусным маўленні матываванасць захоўваецца перш за ўсё за кошт танальнасці, рытму, мелодыкі, эмацыянальнай афарбоўкі чалавечага голасу, а таксама за кошт паралінгвістычных сродкаў. Такім чынам, у мове побач з

уласціваасцямі, якія аб'ядноўваюць яе з іншымі знакамі, ёсць і рысы, якія адрозніваюць яе ад іншых знакаў.

Моўны знак – адзінка мовы ці маўлення, якая ўспрымаецца органамі пачуццяў, перадае інфармацыю пра іншы прадмет (з'яву), знаходзіцца з ім ва ўмоўнай сацыяльна і гістарычна абумоўленай сувязі. Азначэнне знакавай адзінкі мовы вар'іруецца ў залежнасці ад прыхільнасці вучонага да адной з існуючых знакавых тэорый мовы: моналатэральнай ці білатэральнай. Згодна з першай, моўным знакам лічыцца толькі матэрыяльны аспект адзінкі мовы – план выражэння. Прыхільнікі другой тэорыі сцвярджаюць, што моўным знакам з'яўляецца двухбаковая матэрыяльна-ідэальная адзінка мовы, паколькі для носьбітаў адной і той жа мовы план выражэння і план зместу знака ўяўляе сабой непарыўнае адзінства, якім і характарызуецца адзінка мовы.

Адзінкі мовы і маўлення з'яўляюцца ў асноўным знакавымі ўтварэннямі, паколькі яны валодаюць усімі прыкметамі знака: маюць матэрыяльны план выражэння; з'яўляюцца носьбітамі пэўнага зместу; знаходзяцца ва ўмоўнай сувязі з тым, на што яны ўказваюць, г.зн. абазначаюць прадмет думкі не ў сілу сваіх “прыродных” уласціваасцей, а як нешта сацыяльна накіраванае.

З шэрагу знакавых адзінак мовы звычайна выключаюць толькі фанему, паколькі яна не мае значэння. Праўда, вучоныя Пажскай лінгвістычнай школы фанему адносілі да ліку моўных знакаў, паколькі яна ўдзельнічае ў размежаванні сэнсавага зместу, сігналізуе пра тую ці іншую значымую адзінку мовы. Напалову знакавым характарам валодае і марфема, таму што яна не перадае самастойна інфармацыю, а значыць і не з'яўляецца самастойным знакам (ды і вызначаецца толькі ў межах слова). Астатнія адзінкі мовы – знакавыя.

Сярод вербальных знакаў адрозніваюць знакі-інфарматыры, знакі-дыстынктары і знакі-дэлімітатары.

Знакі-інфарматыры – гэта значымыя адзінкі мовы (марфемы, словы, фразеалагізмы). Усе гэтыя адзінкі прадстаўлены ў гатовым выглядзе ў мове і выкарыстоўваюцца яе носьбітамі па меры неабходнасці для перадачы пэўнай інфармацыі.

Знакі-дыстынктары выконваюць размежавальную функцыю. Да іх належаць перш за ўсё фанемы. Напрыклад, слова *нос* і *нёс*, тымі, хто гаворыць па-беларуску, успрымаюцца як розныя, якія валодаюць розным зместам, абазначаючы прадмет і працэс, дзякуючы адрозным фанемам <н> і <н'>. У якасці знака-дыстынктара можа выступаць таксама націск: *ру́кі* – *рукі́*, *а́тлас* – *атла́с* і пад.

Знакі-дэлімітатары – гэта памежныя сігналы. Да іх належаць: слоўны націск у тых мовах, дзе ён строга фіксаваны (польская, чэшская, французская, венгерская і інш.), паўзы ў вусным маўленні і прабелы паміж

словамі ў пісьмовых тэкстах. Дэлімітатыўную функцыю могуць выконваць і фанемы. Гэта мае месца ў тых мовах, дзе ёсць фанемы, якія ўжываюцца на мяжы значымых адзінак мовы – марфем ці слоў. Напрыклад, у шэрагу моў заднеязычны насаваы гук [л] сустракаецца толькі ў канцы слова ці марфемы, г.зн. яго з’яўленне сігналізуе пра наяўнасць пэўнай мяжы.

Знакі не існуюць у мове як механічная сукупнасць не звязаных паміж сабой самастойных з’яў – яны ўтвараюць сістэму. Мова сістэмная па сваёй сутнасці. Сістэмнасць мовы ўтвараецца наяўнасцю строгіх правіл, якія вызначаюць суадносіны элементаў паміж сабой.

Чалавечая мова толькі адна са шматлікіх сістэм. Для таго каб убачыць уласцівасці мовы, што адрозніваюць яе ад іншых семіятычных сістэм, неабходна супаставіць мову з імі.

Натуральная мова – гэта сістэма знакаў, якая выкарыстоўваецца людзьмі ва ўсіх сферах іх жыцця і дзейнасці, ствараецца стыхійна, на працягу доўгага перыяду часу. Адна з найважнейшых рыс натуральнай мовы – яе пастаяннае самаразвіццё і ўдасканаленне, што забяспечвае мове ролю самага магутнага і гнуткага сродку мыслення. Моўныя знакі здольныя перадаваць не толькі інфармацыю, але і пачуцці чалавека. Сістэма мовы значна багацейшая за любую іншую знакавую сістэму па колькасці выконваемых функцый, па колькасці разнастайных адзінак, па характары сувязі паміж імі і г.д.

Штучныя семіятычныя сістэмы (штучныя мовы, мовы асобных навук – хіміі, алгебры, фізікі, сістэма дарожных сігналаў і пад.) ствараюцца свядомым актамі волі, уяўляючы сабой вынік пэўнага пагаднення. Штучныя знакавыя сістэмы другасныя, як правіла, маюць справу з такой інфармацыяй, якая ўжо раней была выражана ў тых ці іншых моўных формах. Паміж планам выражэння і планам зместу знака ў такіх сістэмах сувязь звычайна лінейная: за адной формай замацаваны адзін змест, адсутнічаюць сінанімія, аманімія, полісемія знакаў. У моўным знаку паміж тым, што ім абазначаецца і чым абазначаецца, у большасці выпадкаў назіраецца асіметрычная сувязь, г.зн. знешняя форма можа выражаць некалькі значэнняў. Штучныя знакавыя сістэмы замацоўваюцца за адной сферай дзейнасці чалавека, яны вузка-спецыяльныя, знакі ў іх служаць у асноўным для перадачы безэмацыянальных паведамленняў.

Такім чынам, мова – гэта знакавая сістэма асаблівага кшталту (другасная, матэрыяльна-ідэальная, гістарычная і сацыяльна абумоўленая, адкрытая, г.зн. развіваецца).

Мова ўяўляе сабой складаную, шматузроўневую, дынамічную сістэму, элементы якой звязаныя паміж сабой імавернаснымі і дэтэрмінаванымі, сінтагматычнымі і парадыгматычнымі адносінамі. Гэтыя адносіны паміж моўнымі адзінкамі існуюць на ўсіх узроўнях мовы, якая ўяўляе сабой з семіятычнага пункту погляду іерархічную арганізацыю.

Мова адрозніваецца ад іншых знакавых сістэм сваім стыхійным самаразвіццём, асіметрычнай суаднесенасцю формы і зместу, а таксама ўніверсальнасцю свайго выкарыстання ва ўсіх сферах жыцця чалавека і першаснасцю ў адносінах да іншых знакаў.

МОВА І МЫСЛЕННЕ

Філософы, лінгвісты, логікі, фізіёлагі, псіхолагі, кібернетыкі і семіётыкі ўжо даўно спрабуюць адэкватна апісаць узаемасувязь мовы і мыслення, аднак гэтая задача, на жаль, усё яшчэ даволі далёкая ад поўнага вырашэння. Цяжкасць праблемы тлумачыцца некалькімі фактарамі. Па-першае, у мове і мысленні спалучаецца сацыяльнае і біялагічнае. Па-другое, мова і мысленне дваістыя па сваёй прыродзе: з'яўляючыся сродкам замацавання дасягненняў грамадскага пазнання, яны статычныя, але, з другога боку, яны і дынамічныя, таму што ўяўляюць разумова-маўленчую дзейнасць чалавека. Па-трэцяе, мысленне чалавека шматкампанентнае, а мова шмат'ярусная і многафункцыянальная. Мысленне адначасова выступае і як асаблівы від дзейнасці мозгу, і як спосаб адлюстравання рэчаіснасці, і як працэс узаемадзеяння суб'екта (які пазнае) і аб'екта (які пазнаецца).

“Мысленне – гэта псіхічныя працэсы адлюстравання аб'ектыўнай рэчаіснасці, якія складаюць найвышэйшую ступень чалавечага пазнання. Мысленне дае веды пра сутнасныя ўласцівасці, сувязі і адносіны аб'ектыўнай рэчаіснасці, ажыццяўляе ў працэсе пазнання пераход ад “з'явы да сутнасці”. У адрозненне ад адчування і ўспрыняцця, г.зн. працэсаў непасрэдна-пачуццёвага адлюстравання, мысленне дае непрамае, складанае апасродкаванае адлюстраванне рэчаіснасці” (А.Н. Лявонцьеў).

Мысленне чалавека шматступеннае, яно ўяўляе сабой сукупнасць узроўняў; спалучае абстрактнае, пачуццёва-вобразнае, эмацыянальнае і інтуітыўнае, для яго важнымі з'яўляюцца мэтаўтваральныя, валявыя фактары. Мысленне абапіраецца і на працэсы, што працякаюць на неўсвядомлена-псіхалагічным узроўні. Калі ўявіць сабе, што розныя ўзроўні і кампаненты мыслення па-рознаму звязаны з мовай, па-свойму складанай і многафункцыянальнай, то становяцца больш зразумелымі цяжкасці рашэння праблемы суадносінаў мовы і мыслення.

Шматкампанентнасць мыслення і паслужыла асновай для рознааспектнага, але комплекснага вывучэння – фізіялагічнага, тэарэтычнага, лагічнага, псіхалагічнага і нават кібернетычнага. У выніку складваецца новая галіна ведаў, якую называюць *кагніталогіяй*.

Вырашэнне праблемы ўзаемаадносінаў мовы і мыслення дапамагло б рашыць і такія фундаментальныя задачы, як стварэнне штучнага інтэлекту, асновы семантыкі для мэт перакладу, новай методыкі навучання замежным

мовам, аўтаматычнай апрацоўкі інфармацыі, пабудовы інфармацыйных і інфармацыйна-лагічных сістэм.

Рашэнне праблемы сувязі мовы і мыслення ўскладняецца і тым, што пра мысленне мы можам судзіць толькі апасродкавана, перш за ўсё па мове. Л.М. Талстой пісаў, што адносіны слова і думкі і ўтварэнне новых паняццяў уяўляюць сабой “складаны, таемны і пяшчотны працэс душы”. Праўда, апошнім часам у вучоных, якія даследуюць работу мозгу, з’явіўся пазітронна-эмісійны тамограф, які дазваляе фатаграфіраваць работу мозгу, занятага рашэннем пэўнай моўнай ці псіхалагічнай задачы, г.зн. зірнуць на функцыянуючы мозг.

Цяжкасці даследавання суадносінаў мовы і мыслення вымушаюць выкарыстоўваць розныя падыходы, разглядаць праблему ў розных аспектах.

Гнасеалагічны падыход. Першапачаткова праблема разглядалася ў гнасеалагічным (пазнавальным) аспекце, згодна з якім меркавалі, што ў мове замацоўваюцца вынікі пазнавальнай, разумовай дзейнасці чалавека, таму ўзаемадзеянне мовы і мыслення шукалі ў самой сістэме мовы, больш дакладна, у сістэме яе значэнняў. У цэнтр увагі трапілі суадносіны моўнага і лагічнага пачаткаў. Антычныя філосафы ўвялі паняцце “логас”, што адначасова з’яўляецца і словам, і думкай. Катэгорыі мовы і катэгорыі логікі пры гэтым параўноўваюцца, атаясамліваюцца ці супрацьпастаўляюцца ў залежнасці ад метадалагічных устаноў даследчыка.

Гнасеалагічны падыход да праблемы сувязі мовы і мыслення рэалізуецца, у прыватнасці, у даследаваннях, прысвечаных суадносінам лагічных форм мыслення і лінгвістычных адзінак тыпу “слова і паняцце”, “сказ і сужэнне”.

Як жа суадносіцца моўнае значэнне з паняццем? Рашэнняў прапаноўвалася многа, аднак сярод іх можна вылучыць асноўныя: а) значэнне слова тоеснае паняццю; б) паняцце – гэта ядро моўнага значэння. Ф. дэ Сасюр: “Слова і паняцце – арганічнае адзінства дзвюх з’яў, якія не існуюць адно без аднаго”. А.І. Смірніцкі: “Слова звязана з паняццем толькі сваім унутраным бокам, зместам, ці значэннем. Пры гэтым значэнне і паняцце фактычна атаясамліваюцца”.

Такім чынам, значэнне і паняцце арганічна звязаны паміж сабой, але якасна розныя. Значэнне не зводзіцца да паняцця, яно толькі прадвызначае яго. Аб’ёмы значэння і паняцця перасякаюцца, але не супадаюць цалкам. Значэнне слова больш шырокае, чым паняцце, а паняцце – глыбейшае, чым семантыка слова.

Асноўныя адрозненні паміж словам і паняццем:

– многія словы любой натуральнай мовы (выклічнікі, асабовыя імёны, знамянальныя словы) не маюць прамой суаднесенасці з канкрэтным паняццем;

– у сферы знамянальных слоў назіраецца значная колькасць неадпаведнасцей, асіметрычных і супярэчлівых адносінаў паміж словамі і паняццямі (аднаму паняццю ў мове можа адпавядаць розная колькасць слоў; амаль кожнае знамянальнае слова ў натуральнай мове мнагазначнае і таму суадносіцца больш чым з адным паняццем);

– у выпадках энантысеміі адна і тая ж матэрыяльная форма змяшчае ў сабе паняцці з супрацьлеглымі значэннямі (*разбіць шклянку – разбіць сквер*);

– два і больш паняццяў могуць выражацца адным словам, самой знешняй структурай слова (*домік – паняцце ‘дом’ + паняцце ‘памяншальнасць’*);

– розныя мовы надаюць значэнням слоў, што абазначаюць адны і тыя ж рэаліі, розныя дадатковыя сэнсавыя адценні.

Зразумела, суадносіны значэння і паняцця, што ляжыць у аснове значэння, у розных словах неаднолькавыя. Яны могуць цалкам супадаць, як у тэрмінах, але мажлівая і адсутнасць паняцця ў змесце слова, напрыклад, у выклічніках. Суадносіны лексічнага значэння і паняцця не пастаянныя і ў межах аднаго слова. Напрыклад, тэрмін у працэсе функцыянавання за межамі спецыяльных навук можа набываць новыя дадатковыя сэнсавыя і эмацыянальныя адценні, пашыраючы яго семантыку.

Псіхалагічны падыход. Гнэсэалагічны падыход карысны, але ў пэўнай меры ён аднабаковы: мова і мысленне разглядаюцца ў застылым стане, адарваныя ад жывых псіхічных працэсаў, у якіх і ажыццяўляецца іх сувязь. Таму патрэбны новы аспект вывучэння – псіхалагічны, які дазваляе выявіць узаемадзеянне мовы і мыслення ў працэсе маўленчай дзейнасці індывідаў, што валодаюць данай мовай.

Перспектыўным з’яўляецца падыход, калі ў цэнтры ўвагі знаходзіцца працэс станаўлення мыслення і авалодання моўнай сістэмай у дзіцяці. Паколькі развіццё дзіцяці ў нейкай меры паўтарае агульныя заканамернасці развіцця чалавецтва, дадзеныя, атрыманыя пры вывучэнні дзіцячага мыслення і маўленняўтварэння, дапамаглі вырашыць пастаўленую праблему.

Псіхалінгвіст Д.І. Слобін указвае на тое, што назіранні за станаўленнем маўлення дзіцяці далі каштоўныя тэарэтычныя вынікі, а менавіта: 1) пазнавальныя здольнасці дзіцяці апераджаюць яго маўленчае развіццё; 2) існуюць невербальныя тыпы мыслення; 3) няма абавязковай сувязі пазнавальнай дзейнасці дзіцяці з яго маўленчай дзейнасцю; 4) маўленчая дзейнасць абавязкова праходзіць пэўныя этапы і інш. Канчатковы вывад можна звесці да таго, што мова не з’яўляецца гатовым “каркасам” ці прызмай, праз якую дзіця пазнае свет. “Каркас” ствараецца ў працэсе развіцця інтэлекту, у выніку дзеянняў дзіцяці ў акаляючым асяроддзі.

Не менш важным з'яўляецца падыход, пры якім даследуюцца працэсы авалодання другой мовай і ўзнікнення на гэтай базе мыслення білінгва – чалавека, які актыўна карыстаецца дзвюма мовамі.

Нейрафізіялагічны падыход. Фізіялогія вышэйшай нервовай дзейнасці, як і псіхалогія, настойліва шукае свае шляхі выяўлення сувязі мовы і мыслення. Найбольш перспектыўнымі з'яўляюцца даследаванні ў галіне афазіялогіі – раздзела медыцыны аб паталагічных парушэннях у кары галаўнога мозгу, якія прыводзяць да растройства маўленчых механізмаў. Афазіёлаг А.Р. Лурыя ўказвае на неабходнасць выдзялення асаблівага раздзела ведаў – нейралінгвістыкі, задачай якой было б вылучэнне асноўных кампанентаў мовы і знаходжанне тых функцыянальных утварэнняў мозгу, якія забяспечваюць іх засваенне і выкарыстанне.

Працы А.Р. Лурыі і яго вучняў паказваюць памылковасць падыходу, калі адшукваюць прамыя суадносіны паміж мовай і мозгам, г.зн. непасрэдня мазгавыя механізмы мовы. Лурыя зыходзіць з таго, што мова, з'яўляючыся прадуктам складанага грамадска-гістарычнага развіцця, зменлівая, а мозг уяўляе сабой адносна ўстойлівую біялагічную сістэму, што мова не з'яўляецца прыроднай і што структурнага падабенства ў будове мовы і мозгу няма.

Даследаваннямі па нейралінгвістыцы ўстаноўлена, што левае паўшар'е мозгу кіруе не толькі гукавым маўленнем, але і паслядоўнымі рухамі рота, у тым ліку вуснаў і языка. Таксама звяртаецца ўвага на раздзяленне функцый паміж правым і левым паўшар'ямі галаўнога мозгу.

Устаноўлена, што паўшар'і галаўнога мозгу ў жанчын і мужчын развіваюцца па-рознаму. У жанчын, як правіла, у рашэнні ўсіх задач прымаюць удзел абедзве паловы, у мужчын – часцей адна. Таму жанчыны звычайна гавораць больш хутка, чым мужчыны, пры гэтым больш правільна вымаўляюць словы, добра лічаць. Мужчыны лепш будуць абстрактныя матэматычныя мадэлі, гуляюць у гарадкі і арыентуюцца ў чужым горадзе.

Нейралінгвістыка імкнецца зразумець, як адбываецца станаўленне абстрактнага мыслення. У мозгу знайшлі зоны, якія фіксуюць акустычныя характарыстыкі не толькі цэлых слоў, але і асобных гукаў. З дапамогай гэтых зон адбываецца распазнаванне ўспрынятых слоў. Акустычны код звязаны з кодам сэнсавым. У розных зонах мозгу назіраюцца падобныя электрафізіялагічныя рэакцыі на словы, далёкія па сваіх акустычных уласцівасцях, але блізкія па семантычных.

Нейралінгвістыка цікавіцца тым, як “захоўваюцца” моўныя адзінкі ў галаўным мозгу.

Праблема суадносінаў мовы і мыслення даследуецца ў навуцы ў трох аспектах: 1) праблема думкі і мыслення з пункту погляду мовазнаўства;

2) праблема моўнай формы думкі; 3) праблема адлюстравання рэчаіснасці думкай, арганізаванай моўнай формай.

Любая думка, што ўтрымліваецца ў выказванні, фарміруецца па законах таго знакавага матэрыялу, у якім яна ўвасоблена ў даным выказванні. Так, у жывапісу, танцы, музыцы, архітэктуры думка набывае адпаведную форму. Таму прынята гаварыць пра мысленне ў моўнай форме, у форме мастацтва ці тэхнікі. Асаблівасці моўнай формы думкі спазнаюцца ў параўнанні з формамі думкі, прадстаўленымі ў невербальных знаках.

Мова і мысленне – два непарыўна звязаныя віды грамадскай дзейнасці, якія адрозніваюцца па сваёй сутнасці і спецыфічных прыкметах.

Мысленне – найвышэйшая форма актыўнага адлюстравання аб'ектыўнай рэчаіснасці, мэтанакіраванае, апасродкаванае і абагульненае пазнанне сутнасных сувязей і адносінаў прадметаў і з'яў. Яно ажыццяўляецца ў розных формах і структурах (паняццях, катэгорыях, тэорыях), у якіх замацаваны і абагульнены пазнавальны і сацыяльна-гістарычны вопыт чалавецтва.

Мова – гэта знакавая дзейнасць, якая забяспечвае матэрыяльнае афармленне думкі і абмен інфармацыяй паміж членамі соцыума.

Мысленне, у асноўным, мае псіхічную, ідэальную прыроду, мова ж з'ява па сваёй першаснай прыродзе фізічная, матэрыяльная.

Высвятленне ступені і канкрэтнага характару сувязі паміж мовай і мысленнем складаюць адну з цэнтральных праблем тэорыі мовы. У рашэнні гэтай праблемы існуюць глыбокія разыходжанні: ад атаясамлівання мовы і мыслення (В. фон Гумбальт, Ф. Шлейермахер, М. Мюлер, Л. Блумфілд, П. Бузук) да адмаўлення любой сувязі паміж імі (Ж. Адамар, Р. Якабсан, А. Эйнштэйн). Паміж гэтымі полюснымі пунктамі погляду на праблему існуюць і іншыя канцэпцыі: мова і мысленне суадносяцца паміж сабой як форма і змест (А. Шлейхер, Э. Бенвеніст); мова і мысленне – самастойныя катэгорыі, звязаныя паміж сабой разнастайнымі дыялектычнымі адносінамі, у выніку чаго ўтвараецца адзінства, якое мае не стабільны, закасацянелы характар, а працэсуальную, зменлівую прыроду (А. Патабня, А. Лурья, Л. Шчэрба, Л. Выгоцкі). Апошняя канцэпцыя з'яўляецца найбольш прымальнай і перспектыўнай, паколькі погляд на праблему як на дыялектычнае адзінства мовы і мыслення ўбірае ўвесь спектр мажлівых адносінаў паміж імі: мова і мысленне, зліваючыся, утвараюць адзін маўленча-разумовы акт; яны перасякаюцца, прычым плошча перасячэння ў кожным канкрэтным выпадку моўнага афармлення думкі не супадае, мае індывідуальны характар для кожнага чалавека і ў кожным канкрэтным маўленчым акце; паміж мовай і мысленнем узнікаюць супярэчнасці, барацьба; узнікае пошук аптымальных моўных сродкаў для выражэння гатовай думкі.

З'яўленне і далейшая эвалюцыя абстрактнага чалавечага мыслення сталі мажлівымі толькі дзякуючы мове, г.зн. абедзве гэтыя сутнасці (мова і адцягненае мысленне) узніклі ў адзін гістарычны перыяд пры наяўнасці пэўных біялагічных і сацыяльных перадумоў. Фарміраванне чалавека сучаснага віду, яго свядомасці і мовы адбывалася як адзін складаны працэс. Фізіялагічна гэты працэс станаўлення чалавека, які можа гаварыць і разважаць, звязаны з такімі фактарамі, як прамахаджэнне нашага продку (а гэта прывяло да вызвалення пярэдніх канечнасцей і выкарыстання іх у якасці рабочага інструмента), ужыванне мясной ежы і інш. У якасці сацыяльных перадумоў трэба адзначыць сумесны лад жыцця, калектыўную працу, вынаходніцтва агню, выкарыстанне прылад працы і інш. У такіх умовах наспела патрэба ў зносінах, што і прывяло да ўзнікнення спачатку вуснага маўлення, а затым і пісьма. Прычым калі маўленне ўзнікае стыхійна і характэрнае для ўсяго чалавечага роду, то пісьмо ствараецца людзьмі выключна ў калектыве, які дасягнуў пэўнага разумавага развіцця. Дыялектычнасць суадносінаў мовы і мыслення з генетычнага пункту погляду праяўляецца ў супярэчлівых функцыях гэтых сутнасцей: мысленне ўвесь час імкнецца разнастаіць мову, ці формы свайго выражэння, а мова імкнецца да аднастайнасці мыслення, каб надаць яму адзіныя для чалавечага калектыву формы выражэння.

Генетычныя сувязі мовы і мыслення ў наступным:

- крыніца ўзнікнення членападзельнага маўлення і абстрактнага мыслення – калектыўная дзейнасць людзей па пераўтварэнні прыроды;
- развіццё мыслення звязана з ускладненнем чалавечай працы;
- развіццё мыслення суправаджаецца зменамі мовы, якая прыстасоўваецца да выражэння думкі;
- пісьменнасць – асэнсаваны прадукт мыслення.

З фізіялагічнага пункту погляду сувязь паміж мовай і мысленнем заснавана на тым, што імі кіруе агульны орган – галаўны мозг чалавека, аднак у той час, як разумовыя працэсы ажыццяўляюцца ва ўсёй кары галаўнога мозгу, маўленчая дзейнасць лакалізавана і звязана з працай асобных участкаў кары мозгу. Гэтым тлумачыцца, з аднаго боку, наяўнасць спецыфічнага маўленчага мыслення, якое з'яўляецца часткай чалавечага мыслення ў цэлым, з другога боку, фарміраванне невербальных форм адцягненага мыслення, а таксама цяжкасці, што ўзнікаюць пры слоўным выражэнні складаных думак.

Псіхафізіялагічныя асновы сувязі мовы і мыслення: лакалізацыя цэнтра маўленчай дзейнасці ў левым паўшар'і кары галаўнога мозгу; узаемадзеянне нервовых клетак (нейронаў) праз нервовыя валокны (аксоны); дыферэнцыяцыя функцый правага і левага паўшар'яў (правае паўшар'е – пачуццёва-вобразнае, канкрэтнае мысленне, левае паўшар'е – абстрактнае мысленне); кіраванне вусным маўленнем – зона Брока;

разуменне вуснага маўлення – зона Верніке; функцыя навучання – лобныя долі; арганізацыйныя прынцыпы пабудовы нейронаў; узаемазалежнасць і кампенсаторнасць усіх участкаў мозгу; інтэграванне – аснова чалавечай свядомасці.

Сувязь мовы і мыслення выразна праяўляецца ў іх функцыях.

Функцыі мовы ў адносінах да мыслення: мова – прылада фарміравання саміх актаў мыслення; мова – сродак выражэння мыслення; мова – умова асэнсавання чалавекам дзейнасці ўласнага мыслення.

Функцыі мыслення ў адносінах да мовы: мысленне – адна з галоўных умоў, якая непасрэдна выклікае змены ў лексіка-семантычнай сістэме мовы; мысленне – умова і асноўная прычына разгортвання маўлення; мысленне кантралюе разгортванне маўлення; мысленне фарміруе маўленчыя і моўныя стылі.

На адносна самастойнае існаванне мовы і мыслення ўказвае і тое, што яны вывучаюцца ў розных дысцыплінах – логіцы і псіхалогіі, з аднаго боку, і ў лінгвістыцы, з другога.

У цэлым паміж мовай і мысленнем існуе пастаянная, аднак непарарыўна зменлівая ў сваім аб'ёме і глыбіні плошча перасячэння, а таксама маюцца зоны, што не перасякаюцца паміж сабой. Вывучэнне характару ўзаемадзеяння мовы і мыслення ў гэтай плошчы з'яўляецца адной з найбольш актуальных задач мовазнаўства.

МОВА І МАЎЛЕННЕ

Сама ідэя пра тое, што маўленчая дзейнасць чалавека з'яўляецца складаным паняццем, якое падзяляецца на пэўныя складнікі, ужо даўно распрацоўвалася ў навуковым асяроддзі даследчыкаў мовы. Дыферэнцыяцыя маўленчай дзейнасці назіраецца ў працах В. Гумбальта, І.А. Бадуэна дэ Куртэнэ, А.А. Патабні, Л.У. Шчэрбы і іншых буйных моваведаў. Але найбольш шырокае асвятленне гэта пытанне знайшло ў лінгвістычнай канцэпцыі Ф. дэ Сасюра. Ён лічыў мову і маўленне двума бакамі больш агульнай катэгорыі – маўленчай дзейнасці, якая адначасова з'яўляецца фактам фізічным, фізіялагічным і псіхічным, а таксама належыць да сферы індывідуальнага і сацыяльнага. Згодна з Ф. дэ Сасюрам, вывучэнне маўленчай дзейнасці распадаецца на дзве часткі: адна з іх, асноўная, сваім прадметам мае мову, сацыяльную па сваёй сутнасці і незалежную ад індывіда; другая частка, другасная, мае прадметам індывідуальны бок маўленчай дзейнасці – маўленне.

Табліца 2 – Рысы мовы і маўлення

	Рысы мовы	Рысы маўлення
1.	Сацыяльнасць (“Мова з’яўляецца сацыяльным прадуктам”)	Індывідуальнасць (“Маўленне ёсць індывідуальны акт волі і розуму”)
2.	Істотнасць (“Істотнымі ў мове з’яўляюцца замацаваныя практыкай нарматыўныя факты мовы”)	Неістотнасць (“Да пабочных і выпадковых з’яў належаць рознага роду індывідуальныя адхіленні”)
3.	Аднароднасць (“Мова... з’ява па сваёй прыродзе аднародная – гэта сістэма знакаў, у якой адзіна істотным з’яўляецца злучэнне сэнсу і акустычнага вобраза...”)	Неаднароднасць (“Маўленчая дзейнасць у цэлым мае характар разнародны...”)
4.	Пасіўнасць (“Мова – гэта гатовы прадукт, які пасіўна рэгіструецца прамоўцам”)	Актыўнасць (“Вымаўленне самага кароткага слова звязана з бясконцым мноствам мускульных рухаў”)
5.	Мова – псіхічная з’ява (“Моўныя знакі... псіхічныя па сваёй сутнасці”)	Маўленне – “адначасова фізічная, фізіялагічная і псіхічная з’ява”
6.	Сінхранія (“Мова – сістэма, усе часткі якой павінны разглядацца ў іх сінхроннай сувязі”)	Дыяхранія (“Дыяхранічнае ў мове з’яўляецца такім толькі праз маўленне...”)
7.	Парадыгматычныя адносіны (“Па-за маўленнем... словы асацыіруюцца ў памяці так, што з іх утвараюцца групы, унутры якіх рэалізуюцца разнастайныя адносіны”)	Сінтагматычныя адносіны (“У маўленчай плыні элементы размяшчаюцца адзін за адным”)
8.	Адсутнасць імправізацыі (“У мове... цалкам гатовыя выразы, у якіх звычай забараняе што-небудзь мяняць... Такія спалучэнні не могуць быць імправізаванымі”)	Свабодны характар спалучальнасці элементаў (“Характэрнай уласцівасцю маўлення з’яўляецца свабода камбінавання элементаў”)

Да агульных рыс мовы і маўлення Ф. дэ Сасюр адносіць наступныя:
а) канкрэтнасць (“Мова не ў меншай ступені, чым маўленне, канкрэтная па сваёй прыродзе”); б) матэрыяльную форму выражэння (“Пісьмо забяспечвае мове ўспрымальную форму... Гукавыя хвалі забяспечваюць маўленне”).

У маўленчай плыні моўныя адзінкі набываюць шэраг дадатковых рыс. Яны характарызуюцца *выбарам, паўторам, размяшчэннем, камбінаваннем, трансфармацыяй*.

Тэкст – выказванне, аб’яднанае паводле сэнсу і законаў граматыкі.

Сярод *прымет тэксту* адзначаюцца наступныя:

1. Кожны тэкст мае *тэму* – тое, пра што (пра каго) расказваецца.
2. Тэкст аб’ядноўваецца *асноўнай думкай*. Асноўная думка тэксту – тое, што хацеў выказаць аўтар, тое, да чаго ён заклікае, чаму вучыць.
3. Да кожнага тэксту можна падабраць *загаловак*. Загаловак адпавядае тэме або перадае асноўную думку.
4. Тэкст мае *пачатак, асноўную частку і заключэнне*.
5. У тэксце кожны сказ *звязаны* з папярэднім.

Сістэмна-структурная арганізацыя мовы выражаецца ў тым, што кожная моўная адзінка займае сваё месца на пэўным моўным узроўні і характарызуецца тымі або іншымі сувязямі і адносінамі з іншымі адзінкамі як свайго ўзроўню, так і іншых моўных узроўняў.

У моўнай сістэме вылучаюцца наступныя *моўныя ўзроўні*:

- фанетыка-фаналагічны ўзровень;
- марфаналагічны ўзровень;
- марфема-марфалагічны ўзровень;
- словаўтваральны ўзровень;
- лексіка-семантычны ўзровень;
- фразеалагічны ўзровень;
- сінтаксічны ўзровень.

Структуру мовы характарызуюць наступныя *адносіны*:

- адносіны матэрыяльнай залежнасці;
- генетычныя сувязі;
- семантычныя сувязі;
- функцыянальныя сувязі (парадыгматычныя і сінтагматычныя).

Паколькі мова з’яўляецца сістэмай моўных адзінак, яна служыць прыладай для ўзнаўлення і разумення тэкстаў як пэўны код паміж суразмоўцамі. Маўленне – гэта адначасовае выкарыстанне коду і яго дэшыфроўка. У маўленчай дзейнасці думка атрымлівае вербальнае выражэнне. Маўленне забяспечвае працэс разумення.

Такім чынам, *механізм маўленчай дзейнасці* складаецца з наступных кампанентаў: 1) матыў; 2) думка; 3) знешняе маўленне. Думка ўключае

некалькі працэсаў: а) унутранае праграмаванне (адбор паняццяў); б) лексічнае разгортванне (выбар слоў); в) граматычнае канструяванне (выбар граматычных форм). Як правіла, гэтыя працэсы адбываюцца адначасова.

Паколькі чалавек імкнецца не толькі перадаць пэўную думку, але і выклікаць неабходную рэакцыю, ён павінен клапаціцца і аб вобразнасці паведамлення.

Паэтыка – тэорыя літаратуры, вучэнне аб паэтычнай творчасці. Часам гэты тэрмін выкарыстоўваюць у значэнні “паэтычная манера пісьменніка, накірунку ў літаратуры, эпохі”.

Мова – сукупнасць знакавых адзінак, узятых у адрыве ад сітуацыі зносін і аб’яднаных пэўнымі сувязямі і адносінамі ў сістэму.

Маўленне – гэта працэс выкарыстання моўных адзінак.

МОВА І ГРАМАДСТВА

Суадносіны мовы і грамадства – адна з цэнтральных праблем лінгвістыкі. На ўсіх этапах існавання мова непарыўна звязаная з грамадствам. Гэтая сувязь мае двухбаковы характар: мова не існуе па-за межамі грамадства, але і грамадства не можа існаваць без мовы.

Мова звязаная з грамадствам з часоў свайго ўзнікнення. Любая чалавечая мова, выкарыстоўваючыся ў соцыуме, не можа не знаходзіцца ў залежнасці ад умоў існавання грамадства, ад узроўню яго развіцця, ад носьбітаў мовы. Па меры равіцця грамадства, удасканалення форм грамадскага жыцця, узбагачэння і развіцця мыслення развіваюцца і ўскладняюцца формы і віды зносінаў, а значыць, развіваецца і ўскладняецца сама мова.

У лінгвістыцы нашай эпохі існуюць розныя погляды на прыроду і характар сувязі мовы і грамадства. Адно навукоўцы лічаць, што існаванне і развіццё мовы цалкам дэтэрмінавана існаваннем і развіццём грамадства (Мар, Мейе), другія – што мова функцыянуе і развіваецца па сваіх уласных законах, а спробы растлумачыць моўныя факты сацыяльнымі прычынамі – гэта сведчанне “краху лінгвістычнай метадалогіі” (польскі вучоны Е. Курыловіч), трэція лічаць, што спецыфіка мовы абумоўлівае спецыфіку духоўнай культуры данага соцыума. Аднак найбольш распаўсюджаным пунктам погляду на гэтую праблему з’яўляецца той, што сацыяльная прырода мовы праяўляецца не толькі ў знешніх умовах яе бытавання, але і ў самой прыродзе мовы, у яе семантычных магчымасцях і г.д. Даволі часта сувязь мовы і грамадства вызначаюць як складаную апасродкаваную з’яву. І ўсё ж нельга звесці такую сувязь выключна да знешніх умоў існавання мовы.

Мова забяспечвае камунікацыю ў грамадстве, дзякуючы чаму не ў апошнюю чаргу забяспечваецца само існаванне тых або іншых грамадскіх інстытутаў, якія без мовы наогул не змаглі б функцыянаваць. Суадносіны мовы і грамадства вывучае навука, якая мае назву *сацыялінгвістыка*. Мова такая ж старажытная, як свядомасць. Мова ўзнікае з неабходнасці настойлівай патрэбы зносін з іншымі людзьмі. Другаснае паходжанне мовы ў адносінах да грамадства пацвярджаецца фактамі біялагічных навук, паколькі ўсе органы маўленчага апарату першапачаткова выконваюць іншую, не звязаную з маўленнем функцыю. Узнікненне мовы адбылося на этапе фарміравання чалавека разумнага ў эпоху палеаліту. “*Мова ёсць дух народа*”, – сцвярджаў В. Гумбальт. Мова звязана з формамі гістарычнай сукупнасці людзей, што адлюстравана ў табліцы 3:

Табліца 3

	Грамадскі лад	Лінгвістычная характарыстыка
1.	Першабытны лад	1) існаванне табу; 2) падзел моў на мужчынскія і жаночыя; 3) скрэшчванне моў; 4) аб’яднанне родавых моў у племянную.
2.	Рабаўласніцкі лад	1) тэндэнцыя да ўзнікнення дзяржаўнай мовы; 2) двухпластовасць мовы.
3.	Феадальны лад	Класавы характар мовы
4.	Капіталістычны лад	Нацыянальны характар мовы (мова літаратурна апрацаваная, унармаваная, агульнанародная, існуе ў вуснай і пісьмовай формах, мае стылі)

У свеце на сучасным этапе, па звестках Французскай акадэміі навук, налічваецца каля 5000 моў; па даных Англійскай акадэміі навук, больш за 4000 моў. Дакладна падлічыць колькасць моў наўрад ці магчыма, таму што зараз яшчэ вельмі цяжка адрозніваць у тых мовах, якімі не валодаеш, дзе ўласна мова, а дзе дыялект. Акрамя таго, не ўсе мовы яшчэ грунтоўна даследаваны. Ёсць мовы ізаляваныя (японская, карэйская, баская), але найчасцей мовы аб’ядноўваюцца ў моўныя сем’і: індаеўрапейскую, семіта-хаміцкую, цюркскую, каўказска-іберыйскую, мангольскую, кітайска-цібетскую, тунгуса-маньчжурскую, аўстранезійскую і інш. Паводле структурных уласцівасцей і спосабаў выражэння фармальных адносін сучасныя мовы могуць быць: а) аморфнага тыпу (кітайская мова);

б) аглюцінацыйнага (цюркскія мовы); в) інкарпаруючыя (мовы індзейцаў); г) флектыўныя (індаеўрапейскія мовы).

Праблема суадносінаў мовы і грамадства асаблівае значэнне атрымлівае пры вывучэнні жыцця мовы ці моў у шматмоўных соцыумах. У гэтым выпадку вывучаюцца ўзаемадачынэнні паміж грамадствам і мовамі, якія яго абслугоўваюць, працэсы, звязаныя з вылучэннем адной ці некалькіх моў на ролю сродку міжнацыянальных зносінаў, а таксама набываюцца некаторымі мовамі статусу міжнародных моў.

Узус – сукупнасць усіх рэальных выкарыстанняў мовы, што праяўляецца ў мясцовых гаворках, сацыяльных дыялектах, жаргонах, побытава-размоўным маўленні. Выдзяленне сацыяльных і тэрытарыяльных дыялектаў абумоўлена дапушчальнасцю варыянтнасці агульнанародных сродкаў. Сацыяльныя дыялекты неабходна адрозніваць ад тэрытарыяльных. Гэта адрозненне заключаецца ў наступным:

– сацыяльныя дыялекты ахопліваюць толькі частку грамадства, а тэрытарыяльныя – усё насельніцтва дадзенай тэрыторыі;

– сацыяльныя дыялекты маюць толькі ўласную лексічную сістэму, астатнія сістэмы – з агульнанароднай мовы;

– тэрытарыяльныя дыялекты маюць сваю фанетыку, граматыку, сінтаксіс, лексіку, а сацыяльныя дыялекты ўключаюць прафесійныя жаргоны, класавыя жаргоны, арго (жаргоны дэкласаваных элементаў).

Літаратурная мова характарызуецца наступнымі рысамі: а) агульнаабавязковасцю для ўсіх носьбітаў; б) унармаванасцю; в) літаратурнай апрацаванасцю; г) наяўнасцю вуснай і пісьмовай форм; д) стылёвай дыферэнцыяцыяй.

Стылі – камунікатыўныя і функцыянальныя разнавіднасці мовы. У выніку стылявога члянэння мовы можна вылучыць наступныя стылі: навуковы, афіцыйна-справавы, мастацкі, публіцыстычны, размоўны, канфесійны.

Прычыны і фактары моўных змен. Паколькі можа змяняцца толькі мова, якая мае носьбітаў, адсюль вынікае, што змены ў грамадстве прыводзяць да змен у мове (адны словы выходзяць з актыўнага ўжытку або наогул знікаюць, другія ўваходзяць у моўную сістэму, трэція развіваюць або звужаюць семантычны аб'ём і г. д.). Гэтыя працэсы абумоўлены т. зв. *экстралінгвістычнымі (пазамоўнымі) фактарамі*: рознага тыпу сацыяльнымі пераўтварэннямі, развіццём навукі і тэхнікі, прыроднымі катаклізмамі, асаблівасцямі гісторыі і менталітэту народаў, этнічным складам насельніцтва, грамадска-палітычным ладам краіны, кантактамі з іншымі народамі і праз іх – з мовамі, дзейнасцю свядомасці чалавека.

Вылучаюць два асноўныя сацыяльныя працэсы, ці тэндэнцыі, у развіцці мовы – *дыферэнцыяцыю і інтэграцыю*. Гэтыя працэсы

супрацьлеглыя. Пры дыферэнцыяцыі, ці дывергенцыі, адбываецца тэрытарыяльнае і сацыяльнае размежаванне носьбітаў мовы, у выніку чаго ўзнікаюць роднасныя мовы і дыялекты. Пры інтэграцыі, ці канвергенцыі, ажыццяўляецца адваротны працэс – тэрытарыяльнае і сацыяльнае збліжэнне носьбітаў мовы, у выніку чаго адбываецца аб'яднанне моў і дыялектаў. Калі дыферэнцыяцыя павялічвае колькасць моў, то інтэграцыя, наадварот, змяншае іх колькасць.

Дыферэнцыяцыя і інтэграцыя ўяўляюць сабой сацыяльныя моўныя працэсы, таму што аб'яднанне і раз'яднанне моў, іх змешванне і перакрываўванне тлумачацца эканамічнымі, ваеннымі, палітычнымі і іншымі грамадскімі фактарамі. Менавіта гэтыя прычыны выступаюць у якасці знешніх заканамернасцей гістарычнага развіцця моў, а таксама спараджаюць разнастайнасць моў. У выніку перасялення народаў, іх гандлёвых кантактаў, войнаў, зменаў у сацыяльным і эканамічным жыцці адбываюцца змены функцый і структуры той ці іншай мовы.

Адрозніваюць спантаннае ўздзеянне грамадскіх фактараў на развіццё мовы і мэтанакіраваны ўплыў грамадства на мову. Да мэтанакіраванага ўздзеяння адносяць *моўную палітыку* дзяржавы, якая прызначана садзейнічаць больш эфектыўнаму функцыянаванню мовы (моў) у розных сферах яе выкарыстання. Сюды ж адносяць стварэнне пісьменнасці і алфавітаў, распрацоўку тэрміналогіі, нормаў правапісу і пунктуацыі і ўвогуле любую нармалізатарскую дзейнасць.

Такім чынам, знешнія ўмовы, стыхійныя і мэтанакіраваныя, заўсёды аказваюць уплыў на мову. Мова ж, у сваю чаргу, адказвае на гэтыя патрабаванні так, як дазваляюць унутрымоўныя мажлівасці.

Унутрымоўныя фактары моўнага развіцця дзейнічаюць у самой мове. Да іх адносяць наступныя: узнікненне адцягненых значэнняў на базе канкрэтных, развіццё полісеміі як выніку дзеяння закону эканоміі моўных сродкаў, дыферэнцыяцыя значэнняў, інтэграцыя моўных адзінак, выкарыстанне закону ўтварэння форм па аналогіі і інш.

АСНОЎНЫЯ ЭТАПЫ РАЗВІЦЦЯ НАВУКІ АБ МОВЕ

Кожная навука мае сваю гісторыю, і новыя веды з'яўляюцца акумуляцыяй ужо вядомых, іх далейшым развіццём і відазмяненнем, у шэрагу выпадкаў даволі значным.

Гісторыя лінгвістыкі паказвае, што яе прагрэс, як, дарэчы, і любой навукі, абумоўлены разнастайнымі патрэбамі грамадства, што мовазнаўства не можа развівацца ізалявана ад іншых навук, што на лінгвістычнай арэне таксама праяўляецца барацьба матэрыялістычнай філасофіі з ідэалізмам, дыялектыкі з метафізікай.

Разам з тым гісторыя лінгвістыкі – гэта назапашванне ведаў пра мову ўвогуле і асобных моў, развіццё ўнутранай логікі навукі, паглыбленне лінгвістычнай тэорыі і ўдасканаленне методыкі лінгвааналізу, больш усебаковае вывучэнне мовы і пашырэнне практычнага выкарыстання лінгвістычных ведаў у розных сферах чалавечай дзейнасці. Узнікненне новых гіпотэз і тэорыяў – гэта форма пераадолення супярэчнасцей, што былі выяўлены ў папярэдні перыяд развіцця, адкрыццё новых асаблівасцей моўнай дзейнасці і вывучэнне іх.

Навука не можа не абаярацца на аб’ектыўны змест ведаў, набытых у розныя перыяды чалавецтвам.

Перыядызацыя гісторыі навукі вызначаецца разуменнем будовы навукі на сучасным этапе. Гісторыя нам патрэбная, перш за ўсё, для лепшага разумення сучаснага стану навукі і перспектывы далейшага яе развіцця.

Найбольш каштоўным з’яўляецца такое вывучэнне мінулага, якое прасочвае паслядоўныя шляхі фарміравання чалавечых ведаў, вызначае заканамернасці развіцця. Гісторыя навукі павінна паказаць станаўленне асноўных праблем і метадаў, вылучэнне раздзелаў навукі і распаўсюджанне навуковых ведаў на новыя аб’екты і галіны лінгвістычнай дзейнасці.

Гістарычны падыход да мовазнаўства прадугледжвае сістэматызацыю і каталагізацыю па пэўных прынцыпах асноўных навуковых тэорыяў і школ, вычлененне этапаў у яго развіцці. Сістэматызацыя гісторыі любой навукі апелюе такімі паняццямі, як “навуковая традыцыя”, “школа”, “накірунак”, кожнае з якіх уключае ў сябе навуковую тэорыю ці сукупнасць навуковых тэорыяў, што валодаюць зместавай блізкасцю. Паняцце этапа, школы ці накірунку ў гісторыі мовазнаўства мае на мэце вылучэнне новых ведаў, якія адрозніваюць іх ад іншых этапаў, школ, накірункаў у навуцы, вызначэнне зместу новых канцэпцый для свайго часу і перспектывы далейшага развіцця навукі пра мову.

У развіцці мовазнаўства гістарычна змянілася некалькі этапаў. У іх выдзяленні сярод лінгвістаў не існуе адзінага меркавання. Розначытанні ў класіфікацыі выклікаюцца адрозненнямі ў поглядах на прадмет і задачы гісторыі мовазнаўства, на асноўныя прынцыпы перыядызацыі гэтай навукі, а таксама неаднолькавым падыходам да вызначэння зместу і ўнутранай логікі развіцця мовазнаўства ў розныя перыяды.

Адна з перыядызацый гісторыі мовазнаўства базіруецца на тыпах моўнай тэорыі. З’яўленне новых тыпаў моўнай тэорыі вымагае ўтварэння і новых этапаў у развіцці лінгвістыкі. У адпаведнасці з гэтым вылучаюць наступныя этапы ў гісторыі мовазнаўства:

- тэорыя іменавання ў антычнай філасофіі мовы;
- антычныя граматычныя традыцыі, прадстаўленыя антычнымі і сярэднявекавымі граматыкамі Захаду і Усходу;

– універсальная граматыка, якая распачынае сабой мовазнаўства новага часу (першы этап навуковага мовазнаўства);

– параўнальнае мовазнаўства, якое складаецца з параўнальна-гістарычнага мовазнаўства, параўнальна-тыпалагічнага мовазнаўства і тэарэтычнага мовазнаўства;

– сістэмнае мовазнаўства з канцэпцыямі псіхалінгвістыкі і сацыялінгвістыкі;

– структурная лінгвістыка.

У прадстаўленай перыядызацыі дакладна не вызначаны храналагічныя рамкі многіх этапаў, што надае ёй пэўную неадназначнасць.

Толькі храналагічны падыход дазваляе вылучыць асноўныя этапы ў развіцці навукі пра мову:

– філалогія класічнай старажытнасці (да V ст.);

– мовазнаўства сярэднявечча і эпохі Адраджэння (V–XVI стст.);

– мовазнаўства XVII–XVIII стст.;

– мовазнаўства XIX–XX стст.;

– сучаснае мовазнаўства.

Зразумела, што мовазнаўства заўсёды было шматаспектным, а таму кожны з названых этапаў гісторыі лінгвістыкі можа драбніцца на перыяды, разнастайныя плыні, школы і накірункі. Па сутнасці, такая агульная храналагічная перыядызацыя, не даючы якаснай характарыстыкі гісторыі мовазнаўства, падкрэслівае асноўнае ў развіцці гэтай навукі – яе неперапыннасць.

Коротка спынемся на характарыстыцы некаторых этапаў гісторыі мовазнаўства.

Старажытная класічная філалогія. Класічнае мовазнаўства ўзнікла ў V ст. да н.э. з практычнай патрэбы нармалізацыі старажытнай мовы. Яно на пачатку свайго ўзнікнення, як правіла, насіла характар канстатацыі моўных фактаў, г. зн. было апісальным. У Грэцыі ў Александрыйскі перыяд найбольш плённа развівалася вучэнне аб часцінах мовы.

Найбольш вядомымі рымскімі граматыстамі былі Варон, Данат, Прысцыян. Яны прыстасавалі александрыйскую граматыку да патрэб лацінскай мовы. Варон напісаў трактат “Аб лацінскай мове”, Данат распрацаваў “Граматычны дапаможнік”. “Курс граматыкі” Прысцыяна быў асновай лінгвістычнай тэорыі Заходняй Еўропы аж да XIV ст.

Сярод недахопаў старажытнай класічнай філалогіі адзначым наступныя: а) па-за межамі даследавання – іншыя мовы; б) адсутнасць гістарычнага падыходу да мовы; в) залежнасць мовазнаўства ад філасофіі; г) блытаніна паміж лагічнымі катэгорыямі і моўнымі адзінкамі; д) адвольнасць як вызначальная рыса першых этымалагічных спроб.

Табліца 4 – Этапы гісторыі мовазнаўства

Філасофскі перыяд (V ст. да н.э. – III ст. да н.э.)	Александрыйскі перыяд (III ст. да н.э. – IV ст. н.э.)	Раздел мовазнаўства
<p>1. Адмаўленне боскага паходжання мовы.</p> <p>2. Разуменне філосафамі-матэрыялістамі (Арыстоцель, Дэмакрыт) умоўнага характару наймення.</p> <p>3. Падзел гукаў на галосныя, зычныя (паўгалосныя, безгалосныя) па фізіялагічным прынцыпе (Платон, Арыстоцель).</p>	<p>1. Увядзенне паняцця “націск” і вызначэнне яго тыпаў (Дыянісій Фракійскі).</p> <p>2. Выкарыстанне надрадковых знакаў для абазначэння націску (Арыстафан Візантыйскі).</p>	Акцэнталогія
<p>4. Вызначэнне склада як спалучэння зычнага і галоснага (Арыстоцель).</p> <p>5. Выдзяленне наступных часцін мовы: імені, дзеяслова, злучніка (Арыстоцель); імені ўласнага, імені агульнага, дзеяслова, злучніка, члена (стоікі).</p>	<p>1. Класіфікацыя гукаў па месцы і спосабе ўтварэння на аснове акустычнага прынцыпу.</p> <p>2. Выдзяленне 24 гукаў: 7 галосных і 17 зычных.</p>	Фанетыка
<p>6. Размежаванне прамога і ўскоснага склонаў (стоікі).</p> <p>7. Падзел сказаў на сцвярдзальныя, адмоўныя, апавядальныя, пабудзальныя (Арыстоцель).</p> <p>8. Разуменне адрознення паміж сказам і словам: сказ заўсёды значымы, а слова можа быць як значымым, так і не (стоікі).</p> <p>9. Узнікненне этымалогіі (стоікі).</p>	<p>1. Выдзяленне 8 часцін мовы (Дыянісій Фракійскі): імя, дзеяслоў, дзеепрыметнік, артыкль (член), займеннік, прыназоўнік, прыслоўе, злучнік.</p> <p>2. Вылучэнне асноўных граматычных катэгорый часцін мовы (Арыстарх Самафракійскі, Дыянісій Фракійскі):</p> <p>а) <i>імя</i> – род, від, вобраз, лік, склон;</p> <p>б) <i>дзеяслоў</i> – лад, стан, від, вобраз, лік, асоба, час, спражэнне;</p> <p>в) <i>прыслоўе</i> – разрад па значэнні, вобраз, ступень параўнання;</p> <p>г) <i>артыкль</i> – род, лік, склон;</p> <p>д) <i>злучнік</i> – разрад па значэнні, вобраз;</p> <p>е) <i>займеннік</i> – асоба, лік.</p>	Марфалогія
	<p>1. Разуменне сказа як спалучэння слоў, якое выражае закончаную думку.</p>	Сінтаксіс

Табліца 5 – Асноўныя лінгвістычныя напрамкі

	Назва	Прадстаўнікі	Праблематыка
1	Параўнальна-гістарычнае мовазнаўства (кампаратывістыка) (канец XVIII – пач. XIX ст.)	Я. Грым, Ф. Боп, Р. Раск; А.Х. Вастокаў, І.І. Сразнеўскі	Гістарычны падыход да мовы, праблема паходжання мовы, крытэрыі роднасці моў, прычыны моўных змен.
2	Младаграматызм (2-я пал. XIX ст.)	Г. Пауль, А. Лескін, Г. Остгаф, К. Бругман, Б. Дэльбрук	Фанетычныя законы і закон па аналогіі абумоўліваюць моўнае развіццё.
3	Логіка-граматычнае мовазнаўства (XIX ст.)	Г. Бэкер, Ф. Буслаеў	Мова грунтуецца на логіка-граматычным прынцыпе.
4	Псіхалагічнае мовазнаўства (XIX ст.)	Г. Штэйнталь, А. Патабня	У аснове ўтварэння слоў мовы ляжыць рэфлекторнае пачуццё чалавека.
5	Сацыялагічнае мовазнаўства (канец XIX – пач. XX ст.)	А. Мее, Э. Бенвеніст, М. Коэн	Мова – сацыяльная катэгорыя, таму менавіта сацыяльныя змены абумоўліваюць змены ў мове.
6	Натуралістычнае мовазнаўства (2-я пал. XIX ст.)	А. Шлейхер	Мова як прыродны арганізм нараджаецца, развіваецца, адмірае.
7	Структуралізм: а) пражская школа функцыянальнай лінгвістыкі;	В. Матэзіус, Б. Трнка, Б. Гаўранэк, М. Трубяцкой, Р. Якабсан	Праблема структурнага характару мовы і ўзаемасувязі яе частак; функцыі мовы і функцыянальныя мовы.
	б) дацкі структуралізм (гласематыка);	Л. Ельмслеў, В. Брондаль, Х. Ульдаль	Тэорыя мовы пабудавана на прынцыпах матэматычнай і лагічнай абстракцыі.
	в) амерыканская дэскрыптыўная лінгвістыка	Ф. Боас, Э. Сепір, Л. Блумфілд	Распрацоўка новых метадаў лінгвістычнага даследавання: дыстрыбуцыйнага аналізу, метаду па непасрэдна складанай.

Мовазнаўства Сярэднявечча. Сярэднявечча храналагічна ахоплівае перыяд ад падзення Рымскай імперыі (476 г.) да адкрыцця Калумбам Амерыкі (1492 г.). Гэты час характарызаваўся панаваннем царкоўнай ідэалогіі ва ўсіх сферах грамадскага жыцця. Латынь – адзіная мова, якая вывучалася ў эпоху Сярэднявечча. Паколькі лацінская мова на той час была ўжо мёртвай і выкарыстоўвалася толькі ў пісьмовых зносінах, то не звярталася ўвага на знешні бок мовы, г. зн. аналізаваліся літары, а не гукі. Нацыянальныя асаблівасці іншых моў ігнараваліся, латынь успрымалася як недасягальны эталон.

Навука аб мове ў эпоху Адраджэння. Эпоха Адраджэння (з XV па XVII–XVIII стст.) характарызуецца крызісам папскай улады, актывізацыяй нацыянальных сіл, пашырэннем асветы і свецкай культуры, развіццём мастацтва і навукі. У гэты час працавалі такія вучоныя-энцыклапедысты, як Галілей, Капернік, Дэкарт, Ньютон, Лейбніц і інш. У эпоху Адраджэння ў мовазнаўстве пераважалі дзве тэндэнцыі: 1) актыўнае вывучэнне антычнай спадчыны (старажытнагрэчаскай і лацінскай моў); 2) узнікненне першых нацыянальных граматык (В. Цяпінскі, М. Сматырыцкі, Л. Зізаний, С. Будны).

Як сведчыць матэрыял табліцы, мовазнаўства мае складаную гісторыю развіцця. Гэта зразумела, паколькі мова – шматаспектная з’ява і абсалютызацыя аднаго з аспектаў прыводзіла да ўзнікнення новых лінгвістычных тэорый. На сучасным этапе ўсё больш даследчыкаў схіляюцца да думкі аб неабходнасці комплекснага падыходу да мовы.

МЕТАДЫ ЛІНГВІСТЫЧНАГА ДАСЛЕДАВАННЯ

Кожная мова мае свае рысы, уласцівасці, заканамернасці, правілы. Гэтыя якасці з’яўляюцца ўнутранымі, закадзіраванымі, ствараюць сутнасць і змест мовы, яе адзінак. Каб выявіць шматлікія якасныя характарыстыкі мовы, яе законы, правілы карыстання і будовы, даследчыкі выпрацоўваюць разнастайныя метады.

Метад лінгвістычнага даследавання – сукупнасць прыёмаў, якія выкарыстоўваюцца пры вывучэнні моўных адзінак або з’яў.

Зыходным метадам пазнання моўных фактаў служыць *апісальны метадад лінгвістычнага даследавання*. Гэта самы старажытны і ў той жа час даволі актуальны метадад. Ён складаецца з такіх кампанентаў, як назіранне, абагульненне, інтэрпрэтацыя і класіфікацыя моўных адзінак. Сутнасць назірання заключаецца ва ўменні даследчыка вылучаць найбольш тыповыя ўласцівасці моўнага аб’екта, каб з іх дапамогай ахарактарызаваць яго і адрозніць ад іншых. Абагульненне выкарыстоўваецца для аб’яднання

ў пэўныя адзінствы моўных з'яў, адзінак, прыкмет і фармулявання на гэтай аснове адпаведных правіл, заканамернасцей, вызначэнняў, што робіцца, напрыклад, у падручніках. Інтэрпрэтацыя моўных фактаў заключаецца ў іх тлумачэнні і вызначэнні месца ў сістэме мовы. Класіфікацыя асноўваецца на размеркаванні і ўпарадкаванні мноства фактаў па тых ці іншых прыкметах.

Табліца 6 – Традыцыйныя метады

Назва метаду	Аб'ект даследавання	Ступень роднасці моў	Храналагічныя межы даследавання	Мэта
1. Апісальны (V ст. да н.э.)	1 мова (моўныя з'явы або моўныя адзінкі)	—	сінхранія (1 храналагічны зрэз – моўны этап)	Фіксацыя, пералічэнне і апісанне моўных з'яў
2. Параўнальны (канец XVIII – пач. XIX ст.)				
а) параўнальна-гістарычны;	некалькі моў	роднасныя	дыяхранія (у працэсе моўнага развіцця)	Устанаўленне агульных заканамернасцей, якія сведчаць аб роднасці моў, іх агульным паходжанні
б) гісторыка-параўнальны	1 мова	—	дыяхранія	Параўнанне моўных з'яў або адзінак у працэсе іх развіцця
3. Супастаўляльна-тыпалагічны (пач. XX ст.)	некалькі моў	як роднасныя, так і няроднасныя	сінхранія, дыяхранія	Устанаўленне тыпалогіі моў, іх агульных рыс (моўных універсаль) незалежна ад паходжання

Табліца 7 – Прыёмы знешняй, міжузроўневай і ўнутрымоўнай інтэрпрэтацыі

Прыёмы знешняй інтэрпрэтацыі	Прыёмы міжузроўневай інтэрпрэтацыі	Прыёмы ўнутранай інтэрпрэтацыі
1. Энцыклапедычны прыём вывучэння слоў. 2. Прыём лексіка-тэматычных груп. 3. Прыём лінгвагеаграфіі. 4. Прыём нарматыўна-стылявых характарыстык.	1. Марфаналагічны прыём. 2. Прыём марфемнай марфалогіі. 3. Прыём марфалагічнага сінтаксісу.	1. Прыёмы класіфікацыі і сістэматыкі. 2. Прыёмы парадыгматыкі і сінтагматыкі. 3. Трансфармацыйныя прыёмы. 4. Дыстрыбуцыйныя прыёмы.

Выдзяленне прыёмаў знешняй, міжузроўневай і ўнутрымоўнай інтэрпрэтацыі абумоўлена рознымі падыходамі да мовы. Прыёмы *знешняй інтэрпрэтацыі* прымяняюцца з мэтай аналізу знешніх сувязей мовы з аб'ектыўнай рэчаіснасцю. Гэта група прыёмаў уключае:

– *энцыклапедычны прыём вывучэння слоў* (пры апісанні слоў у тлумачальных слоўніках падаецца апісанне той з'явы, таго прадмета, якія называюцца гэтым словам);

– *прыём лексіка-тэматычных груп* (у свядомасці чалавека словы не існуюць ізалявана, а вакол пэўнага родавага паняцця аб'ядноўваюцца відавочныя паняцці, што ў мове адпаведна рэалізуюцца праз словы-гіперонімы і словы-гіпонімы);

– *прыём лінгвагеаграфіі* (выкарыстоўваецца для вывучэння арэалаў распаўсюджвання моўных з'яў ці непасрэдна моўных адзінак);

– *прыём нарматыўна-стылявых характарыстык* (адлюстроўвае функцыянальна-стылявое члянэнне мовы, выкарыстоўваецца для вывучэння стылёвай прыналежнасці моўных адзінак).

Да прыёмаў *міжузроўневай інтэрпрэтацыі* адносяцца наступныя:

– *марфаналагічны прыём* (апісанне фаналагічных з'яў, якія адбываюцца на марфемным шве, – чаргавання, усячэння, нарашчэння, накладання морфаў);

– *прыём марфемнай марфалогіі* (даследаванне граматычнай характарыстыкі марфем – дзеяслоўнай марфемікі, іменнай марфемікі і г.д.);

– *прыём марфалагічнага сінтаксісу* (вызначэнне марфалагічнай характарыстыкі сінтаксічных з'яў, і, наадварот, указанне на сінтаксічную ролю пэўнай часціны мовы).

Самая вялікая група прыёмаў – прыёмы ўнутранай інтэрпрэтацыі:

– *прыёмы класіфікацыі і сістэматыкі* (падзел моўных адзінак на пэўныя групы, класы, разрады на аснове пэўных агульных або істотных адметных уласцівасцей);

– *прыёмы парадыгматыкі і сінтагматыкі* (супастаўленне моўных адзінак у складзе моўнай сістэмы, напрыклад, у парадыгмах скланення і спражэння; або аб'яднанне моўных адзінак у адну лінейную паслядоўнасць);

– *трансфармацыйныя прыёмы* (вывучэнне прынцыпаў і правіл трансфармацыі моўных адзінак);

– *дыстрыбуцыйныя прыёмы* (вывучэнне “лінгвістычнага асяроддзя” моўных адзінак).

Параўнальна-гістарычны метада мае на мэце ўстанавіць паходжанне, заканамернасці і шляхі развіцця роднасных моў у мінулым. З яго дапамогай можна не толькі выявіць агульнасць паходжання моў дадзенай сям'і ад мовы-асновы, устанавіць роднасныя адносіны ўнутры моўнай сям'і, але і вытлумачыць, абавіраючыся на факты адрознення і падабенства моў, асаблівасці развіцця кожнай мовы.

Першыя спробы прымяніць параўнальны метада адносяцца да старажытнаіндыйскага мовазнаўства, калі Паніні спрабаваў параўнаць мову Ведаў і санскрыт, праўда, толькі на ўзроўні канстатацыі фактаў. Наогул жа ўзнікненне параўнальнага метаду адносяць да перыяду ўзнікнення і развіцця параўнальна-гістарычнага мовазнаўства (кампаратывістыкі).

На аснове параўнальна-гістарычнага метаду створаны гістарычныя і параўнальна-гістарычныя граматыкі моў і этымалагічныя слоўнікі.

Параўнальны метада мае дзве разнавіднасці:

– *параўнальна-гістарычны метада* (даследаванне некалькіх роднасных моў з мэтай устанаўлення агульных заканамернасцей, якія сведчаць аб роднасці моў, іх агульным паходжанні);

– *гісторыка-параўнальны метада* (вывучэнне адной мовы з мэтай параўнання моўных з'яў або адзінак у працэсе іх моўнага развіцця).

Буйное навуковае адкрыццё, зробленае з дапамогай параўнальна-гістарычнага метаду, заключаецца ва ўстанаўленні роднасці розных моў. Прычым ступень гэтай роднасці з'яўляецца неаднолькавай, што, магчыма, выклікала ў вучоных неабходнасць ствараць розныя класіфікацыі моў. Так, Г. Шухарт распрацаваў генеалагічную класіфікацыю моў у выглядзе радаслоўнага дрэва. І. Шміт вылучыў ідэю, згодна з якой роднасць моў вызначаецца іх суседствам з іншымі мовамі, па меры аддалення межаў паміж мовамі змяншаецца іх падабенства, таму класіфікацыя атрымала назву хвалевай тэорыі. М.С. Трубяцкой, насупраць, меркаваў, што

падабенства моў узнікла шляхам іх доўгага, несупыннага кантактавання і ўзаемаўплыву, а зыходна мовы былі няроднасныя, яго класіфікацыя называецца тэорыяй моўных саюзаў.

Прыём устанаўлення генетычнай тоеснасці моў. Гэты прыём устанаўлівае генетычную тоеснасць моў, як правіла, на аснове заканамерных гукавых адпаведнасцей. Вызначыць генетычную тоеснасць моў – значыць даказаць агульнасць іх паходжання, роднасныя адносіны.

Прыём рэканструкцыі праформ. Прыём абсалютнай і адноснай храналогіі. *Праформа* – гэта зыходная першасная (старажытная) форма, што існавала ў дапісьмовы перыяд. Такія праформы вызначаюцца з большай або меншай доляй верагоднасці і лічацца гіпатэтычнымі. Прыём абсалютнай і адноснай храналогіі выкарыстоўваецца для вызначэння часу ўзнікнення (дакладнага або прыблізнага) той або іншай моўнай з’явы.

Прыёмы гісторыка-параўнальнага метаду лінгвістычнага даследавання. Гэта група прыёмаў выкарыстоўваецца для вывучэння адной мовы на працягу яе гістарычнага развіцця. Сюды ўключаюцца наступныя прыёмы:

– *прыём унутранай рэканструкцыі* (паэтапнае ўзнаўленне той або іншай формы або моўнай адзінкі, якое дазваляе прасачыць развіццё гэтай формы або адзінкі);

– *устанаўленне гістарычнай тоеснасці* (аргументаваны доказ таго, што пэўная сучасная форма (адзінка) гістарычна звязана з той або іншай формай (адзінкай) і паміж імі захоўваецца пераемнасць, якая рэалізуецца праз моўныя заканамернасці розных этапаў развіцця мовы);

– *прыём адноснай і абсалютнай храналогіі* (прыблізнае або дакладнае вызначэнне часу ўзнікнення пэўнай моўнай адзінкі (з’явы). Як бачым, гэты прыём выкарыстоўваецца як у гісторыка-параўнальным метадзе, так і ў параўнальна-гістарычным.

Супастаўляльны метады мае на мэце ўстанаўленне тыпалогіі моў, іх агульных рыс (моўных універсалій) незалежна ад паходжання. Пры дапамозе гэтага метаду праводзіцца даследаванне і апісанне мовы шляхам яе параўнання з іншай мовай з мэтай выявіць іх адметныя асаблівасці (фанетычныя, лексічныя, граматычныя) і пазнаць іх сутнасць. Прадметам даследавання пры вывучэнні моў з дапамогай супастаўляльнага метаду з’яўляюцца як роднасныя, так і няроднасныя мовы.

Спрыяльным матэрыялам для супастаўлення з’яўляюцца двухмоўныя і шматмоўныя перакладныя слоўнікі. Складанне такіх слоўнікаў і паслужыла адной з важных крыніц узнікнення супастаўляльнага мовазнаўства ў цэлым.

З дапамогай супастаўляльнага метаду даследуюцца ўсе адзінкі мовы: ад фанем да сказаў. Супастаўленне тэкстаў робіцца часта пры аналізе

перакладаў. Розныя класіфікацыі моў грунтуюцца на супастаўленні апошніх па пэўных фанетычных, граматычных, лексічных, семантычных прыметах. Крыніцай супастаўлення могуць быць слоўнікі, граматыкі, тэксты і асобныя моўныя з’явы або адзінкі, што фіксуюцца ў іх. Зыходныя моўныя адзінкі могуць супастаўляцца папарна ў тых выпадках, калі вывучаюцца асобныя ўласцівасці кожнай з іх.

Супастаўленне моўных адзінак па тых або іншых прыметах выкарыстоўваецца для класіфікацыі гэтых адзінак, а папарнае супастаўленне – для даследавання ўнутранай сутнасці асобных моўных адзінак, з’яў, фактаў. Семантычныя з’явы вывучаюцца з дапамогай супастаўляльнага метаду, як правіла, разам з формай свайго выражэння. Ступень сувязі даследаваных з’яў тым вышэй, чым паўней супадаюць у іх план выражэння і план зместу.

Для атрымання надзейных вынікаў трэба супастаўляць усю сукупнасць моўных фактаў. Звычайна ступень сувязі моўных з’яў узрастае па меры прасоўвання ў глыбіню гісторыі, тады як у сучасных мовах адрозненні паміж суадноснымі фактамі могуць быць істотнымі. Пры супастаўляльным аналізе фактаў розных моў трэба ўлічваць і т. зв. міжмоўную аманімію, калі форма амаль цалкам супадае, а значэнне можа супадаць толькі часткова або зусім не супадаць.

Табліца 8 – Тыпалагічная класіфікацыя моў В. фон Гумбальта

№	Тып моў	Мовы ў межах тыпу	Структура слова	Сродкі выражэння фармальнага адносін
1	Флексійны тып	Індаеўрапейскія, семіцкія мовы	Корань + суфікс + флексія	Флексіі
2	Аглюцінацыйны (аглютынацыйны) тып	Цюркскія, фінскія мовы	Корань + суфікс	Суфіксы
3	Інкарпаруючы тып	Мовы амерыканскіх індзейцаў, палеазіяцкія мовы	Дзеяслоўны корань + звязка + іменны корань (поўны або скарачаны)	Іменныя і займенніковыя марфемы, якія далучаюцца да дзеяслоўнага кораня пры дапамозе звязкі
4	Ізаляваны (аморфны) тып	Кітайская мова	Корань	Не выражаны фармальныя адносіны

Табліца 9 – Тыпалагічная класіфікацыя моў А. Шлейхера

№	Тып моў	Способ выражэння значэння	Способ выражэння адносін	Мовы ў межах тыпу
1	Каранёвыя (ізаляваныя) мовы	Значэнне = корань	Адносіны фармальна не выражаны	Кітайская, бірманская мовы
2	Аглюцінацыйныя мовы	Значэнне = корань	Адносіны выражаны ў суфіксах	Цюркскія, фіна- ўгорскія мовы
3	Флексійныя мовы	Значэнне = корань + афіксы (прэфіксы, суфіксы)	Адносіны выражаны ў флексіях	Індаеўрапейскія мовы

Супастаўляльнае вивучэнне моў яднаецца з агульнымі прынцыпамі іх тыпалагічнага даследавання, таму часта гэты метад мае і іншую назву – параўнальна-тыпалагічны, ці проста тыпалагічны, адрозніваючыся не спецыфікай прыёмаў, а задачамі даследавання. Супастаўляльны метад асабліва эфектыўны пры даследаванні роднасных моў, ён накіраваны ў першую чаргу на выяўленне адрозненняў паміж дзвюма мовамі, таму таксама носіць назву кантрастыўнага метаду.

Ідэя тыпалагічнага вивучэння моў першапачаткова найбольш ярка ўвасобілася ў выглядзе марфалагічнай класіфікацыі моў, заснаванай на агульналінгвістычным выражэнні ў мовах пэўных тыпаў граматычных адносінаў.

Адсутнасць фармальнага выражэння адносін у мовах ізаляванага тыпу не ёсць паказчык адсутнасці адносін паміж словамі ў гэтых мовах наогул. Такія адносіны могуць выражацца пры дапамозе інтанацыі, парадку слоў, невербальных сродкаў.

Супастаўляльнае, ці тыпалагічнае, апісанне моў змыкаецца з універсалагіяй – раздзелам лінгвістыкі, які вивучае *моўныя ўніверсаліі* – агульныя заканамернасці, якія існуюць ва ўсіх мовах або ў большасці моў без уліку іх нацыянальных адметнасцей.

Традыцыйна ў лінгвістыцы ўніверсалій вылучаюць:

- дыяхранічныя ўніверсаліі;
- сінхранічныя ўніверсаліі;
- сацыялінгвістычныя ўніверсаліі.

Дыяхранічныя ўніверсаліі звязаны з адказам на пытанне: чаму і як развіваецца мова? Да іх адносяць наступныя:

- саму здольнасць кожнай мовы змяняцца ў адказ на змены ў грамадстве;
- універсальнасць антыномій моўнай структуры і антыномій камунікатыўнага акту як крыніцы самаразвіцця мовы;
- універсальнасць сістэмнага характару моўных змен;
- універсальнасць верагоднаснай прыроды моўных заканамернасцей;
- універсальнасць суадносін выпадковасці і дэтэрмінаванасці ў моўных працэсах.

Сінхранічныя ўніверсаліі з'яўляюцца вынікам сучасных супастаўляльных даследаванняў. Сярод іх у навуковай літаратуры адзначаюцца такія, як асіміляцыя, дысіміляцыя, палаталізацыя, акамадацыя, эпентэза, дыярэза, метатэза; семантычная дэрывацыя, лексікалізацыя, дээтымалагізацыя, лексічныя запазычанні; апрошчанне, перараскладанне і інш.

Сацыялінгвістычныя ўніверсаліі – гэта адказы на пытанне, у якім накірунку рухаецца мова ў працэсе свайго развіцця. Да іх належаць наступныя:

- ускладненне структуры кожнай мовы;
- паглыбленне функцыянальнай (стылёвай) дыферэнцыяцыі моў;
- фарміраванне другаснай сістэмы плана выражэння – пісьма;
- узрастанне ролі мовы ў жыцці грамадства;
- умацненне кодавага ўзаемадзеяння моўнай сістэмы і знешняга асяроддзя.

Адметнасць *структурных* метадаў (пачалі складвацца ў 20–30-я гг. ХХ ст.) – выкарыстанне іх пры даследаванні структуры мовы, элементы якой (адзінкі, іх класы і г.д.) звязаныя тыповымі сувязямі і адносінамі, а таксама для строгага фармальнага апісання мовы, якое прадугледжвае выяўленне абагульняльных інварыянтных адзінак (фанем, марфем, схем сказаў) і суаднясенне іх з канкрэтнымі маўленчымі адзінкамі. Да структурных метадаў адносяцца дыстрыбуцыйны, трансфармацыйны, метады непасрэдна складальных і метады кампанентнага аналізу.

Дыстрыбуцыйны метады даследавання моўных адзінак грунтуецца на аналізе іх акружэння, або *дыстрыбуцыі* (ад лац. *distributio* ‘размеркаванне’), ці кантэксту ўжывання, ці адносін да іншых аднародных адзінак, ці іх спалучальнасці. Увогуле тут улічваецца размеркаванне моўных элементаў адзін адносна другога ў тэксце, у маўленні.

У залежнасці ад адносін паміж моўнымі адзінкамі ў тэксце даследчыкі адрозніваюць некалькі разнавіднасцей дыстрыбуцыйнага аналізу. Так, дыстрыбуцыйна-трансфармацыйны аналіз тычыцца тых слоў,

якія ўжываюцца ў сінтаксічных канструкцыях, здольных да аднолькавых трансфармацый. Як правіла, словы, што выкарыстоўваюцца ў аднолькавых канструкцыях, маюць падабенства ў сваёй семантыцы.

Пры выкарыстанні дыстрыбуцыйна-статыстычнага метаду даследчыкі зыходзяць або з уліку частаты сумеснай сустракальнасці моўных адзінак у тэксце, або са статыстычнага ўліку спалучальнасці моўных элементаў. У першым выпадку занатавана, што чым часцей сустракаюцца побач тыя або іншыя моўныя адзінкі, тым мацней сувязь паміж імі. Калі гаворка ідзе пра лексемы, то гэтая сувязь мае семантычны характар. У другім выпадку, пры даследаванні спалучальнасці моўных адзінак, выяўлена, што тыя з іх, якія маюць больш падабенства ў сваёй дыстрыбуцыі, маюць і адпаведную гэтаму падабенству колькасць агульных рыс у сваім змесце, у дачыненні да слоў – у іх значэнні.

Выкарыстанне дыстрыбуцыйнага метаду заснавана на арганічнай сувязі фармальных і якасных уласцівасцей моўных адзінак, таму ён служыць для выяўлення асаблівасцей сістэмнай упарадкаванасці моўных адзінак.

Трансфармацыйны метада заключаецца ў заканамерным пераўтварэнні, *трансфармацыі* (ад лац. *transformation* ‘пераўтварэнне’) адной моўнай адзінкі ў іншую пры захаванні тоеснага ці блізкага значэння. З дапамогай яго можна класіфікаваць моўныя адзінкі. Напрыклад, калі аднатыпныя паводле будовы адзінкі дапускаюць аднолькавыя трансфармацыі, то яны маюць аднолькавае значэнне і належаць да аднаго класіфікацыйнага тыпу. Так, словазлучэнні, пабудаваныя па мадэлі “дзеяслоў + з-за + назоўнік роднага склону”, якія дапускаюць так званую прычынную трансфармацыю (“дзеяслоў, таму што выказнік”), выражаюць прычыннае значэнне ў чыстым выглядзе: *не заўважылі з-за спрэчак* → *не заўважылі, таму што спрачаліся*; *не прыйшоў з-за хваробы* → *не прыйшоў, таму што хварэў*. Калі ж ідэнтычныя паводле будовы словазлучэнні не дапускаюць такіх трансфармацый, то яны не з’яўляюцца аднолькавымі паводле выражаных імі сінтаксічных адносін: *хваляваўся з-за дачкі* → *хваляваўся, таму што дачка*. Немагчымасць такой трансфармацыі залежнага кампанента звязаная з тым, што ён з’яўляецца не акалічнасцю прычыны, а дапаўненнем са значэннем прычыны. Такія члены сказа дапускаюць прычынную трансфармацыю толькі пры пашырэнні іх іншымі словамі: *устрывожыўся, таму што доўга няма дачкі / таму што дачка яшчэ не прыехала* і г.д. Акрамя сінтаксісу, трансфармацыйны метада знайшоў практычнае выкарыстанне ў словаўтварэнні і семантыцы.

Метада кампанентнага аналізу прызначаны для вывучэння структуры моўных адзінак шляхам расшчаплення іх на кампаненты.

Метада кампанентнага аналізу з’яўляецца надзвычай эфектыўным для апісання структуры лексічных значэнняў слоў, у якіх выдзяляюць асобныя

іх кампаненты (семы, семантычныя прыкметы, семантычныя множнікі). Напрыклад, значэнне слова *градуснік* складаецца з наступных сем: ‘прыбор’ + ‘вымярэнне’ + ‘тэмпература’. Метад кампанентнага аналізу вельмі карысны пры семантычнай характарыстыцы слоў у тлумачальных слоўніках, дзе істотнае значэнне мае дакладнае і несупярэчлівае тлумачэнне кожнага слова, вызначэнне сэнсавых нюансаў (дыферэнцыйных сем).

Апазіцыйныя прыёмы заснаваны на апазіцыі моўных адзінак паводле пэўных характарыстык (іх падабенства або адрознення). Да апазіцыйных прыёмаў адносяцца прыёмы класіфікацыі і сістэматыкі, парадыгматыкі, якія адначасова з’яўляюцца прыёмамі ўнутранай інтэрпрэтацыі, паколькі сістэмныя адносіны ў мове рэалізуюцца і пры дапамозе апазіцый, што дазваляе моўным адзінкам займаць дакладна вызначанае месца паводле іх уласцівасцей. Апазіцыі ахопліваюць адзінкі розных моўных узроўняў (лабіялізаванасць – нелабіялізаванасць, палатальнасць – непалатальнасць, санорнасць – несанорнасць; вытворнасць – невытворнасць, адзінканасць – множнасць; монасемічнасць – полісемічнасць і інш.).

ПРАКТЫЧНЫЯ ЗАНЯТКІ

У вучэбна-метадычным комплексе згодна з тэматычным планам распрацаваны змест практычных заняткаў па дзевяці асноўных тэмах, якія маюць на мэце дапамагчы студэнтам спарадкаваць, сістэматызаваць атрыманыя тэарэтычныя звесткі. Для глыбокага засваення тэарэтычнага матэрыялу падчас працы на практычных занятках выкарыстоўваюцца разнастайныя формы: вусныя адказы на пытанні, выказванні падчас дыскусій, падрыхтоўка і абмеркаванне рэфератаў, выкананне тэставых заданняў і пісьмовых прац.

ТЭМА 1. СТРУКТУРА МОВАЗНАЎСТВА. МЕСЦА МОВАЗНАЎСТВА Ў КОЛЕ НАВУК ПРА ЧАЛАВЕКА І ГРАМАДСТВА

Пытанні для абмеркавання:

1. Мэта і задачы “Агульнага мовазнаўства”, яго месца ў сістэме чалавечых ведаў. Роля прадмета ў прафесійнай падрыхтоўцы студэнтаў-філолагаў.

2. Мовазнаўства як навука і яго структура (агульнае і прыватнае, тэарэтычнае і прыкладное (дастасоўнае), апісальнае і гістарычнае, знешняе і ўнутранае, супастаўляльнае і тыпалагічнае).

3. Найважнейшыя праблемы агульнага мовазнаўства.

4. Сувязь мовазнаўства з іншымі навукамі (гуманітарнымі, прыродазнаўчымі, дакладнымі).

5. Асноўныя раздзелы ўнутранага мовазнаўства і прадмет іх вывучэння. Бінарная класіфікацыя дысцыплін унутранага мовазнаўства.

Заданні:

1. Прывядзіце прыклады, для рашэння якіх практычных задач выкарыстоўваюцца дасягненні мовазнаўства.

2. Выканайце тэсты:

1. Агульнае мовазнаўства вывучае:

- 1) канкрэтныя мовы або групу роднасных моў;
- 2) універсальныя асаблівасці і заканамернасці мовы;
- 3) мову ў працэсе развіцця;
- 4) выкарыстанне моўнай тэорыі на практыцы.

2. Сінхранічнае мовазнаўства вывучае:

- 1) класіфікацыю моў свету;
- 2) прыроду і сутнасць мовы;
- 3) мову ў пэўны момант яе гістарычнага развіцця;
- 4) адметнасці канкрэтнай мовы ў параўнанні з іншымі.

3. *Дыяхранія – гэта:*

- 1) даследаванне мовы ў часе, у працэсе яе развіцця;
- 2) сукупнасць моўных элементаў, цесна звязаных адно з адным, якія ўтвараюць пэўнае адзінства і цэласнасць;
- 3) вывучэнне мовы як сістэмы пэўных адносінаў;
- 4) сукупнасць адносінаў, якія звязваюць моўныя адзінкі ў сістэму.

4. *Сутнасць мовы заключаецца ў тым, што мова:*

- 1) мае сацыяльны характар;
- 2) гэта знакавая сістэма;
- 3) гэта частка нацыянальнай культуры;
- 4) гэта з'ява прыроды, якая нараджаецца, развіваецца і памірае па законах прыроды незалежна ад волі чалавека.

5. *Унутраную арганізацыю мовы вывучаюць навукі:*

- 1) кагнітыўная лінгвістыка і сацыялінгвістыка;
- 2) кантрастыўная лінгвістыка і псіхалінгвістыка;
- 3) фанетыка і семасіялогія;
- 4) лінгвістычная філасофія і матэматычная лінгвістыка.

6. *Адзначце нявернае:*

- 1) фізічныя прыкметы чалавека не маюць адносінаў да мовы;
- 2) існаванне і развіццё мовы падначалена законам прыроды;
- 3) мова ўзнікае і развіваецца толькі ў калектыве;
- 4) валоданне пэўнай мовай закладзена ў чалавеку генетычна.

ТЭМА 2. СТРУКТУРНАЯ КАНЦЭПЦЫЯ МОВЫ

Пытанні для абмеркавання:

1. Паняцце сістэмы і структуры.
2. Сістэма і структура мовы. Паняцце пра сістэму мовы. Узаемаабумоўленасць элементаў сістэмы мовы. Паняцце пра структуру мовы. Адзінкі і катэгорыі мовы.
3. Парадыгматычныя, сінтагматычныя і іерархічныя адносіны паміж адзінкамі і катэгорыямі мовы.
4. Асноўныя і прамежкавыя ярусы мовы.
5. Тэорыя іерархіі моўных узроўняў.
6. Сістэмныя і несістэмныя з'явы ў мове.
7. Асноўныя накірункі сучаснай структурнай лінгвістыкі.

Заданні:

1. Прывядзіце прыклады сістэмаўтваральных, сістэманабытых і сістэманейтральных уласцівасцей слова.

2. Привядзіце прыклады “націску сістэмы” мовы на свае элементы.

3. Выканайце тэсты:

1. *Моўная сістэма – гэта:*

- 1) стан мовы ў пэўны момант яе развіцця як сукупнасці адначасова існуючых элементаў;
- 2) сукупнасць моўных элементаў, цесна звязаных паміж сабой, якія ўтвараюць пэўнае адзінства і цэласнасць;
- 3) адначасовае існаванне ў грамадстве дзвюх моў, якія выкарыстоўваюцца ў розных функцыйных сферах;
- 4) спосаб выражэння суб’ектна-аб’ектных адносінаў у эквівалентных па сэнсе сказах.

2. *Сінтагматычныя адносіны – гэта:*

- 1) асацыятыўныя адносіны паміж моўнымі адзінкамі;
- 2) лінейныя адносіны паміж паслядоўна размешчанымі моўнымі адзінкамі пры іх непасрэдным спалучэнні ў патоку маўлення ці тэксце;
- 3) адносіны паміж адзінкамі мовы, якія пазіцыйна чаргуюцца;
- 4) лагічныя адносіны моўных адзінак па падабенстве і сумежнасці.

3. *Колькасныя змены моўнай сістэмы прыводзяць:*

- 1) да скарачэння моўных адзінак;
- 2) да якаснай перабудовы сістэмы;
- 3) да ўзрастання камунікатыўных функцый мовы;
- 4) да ўтварэння новай мовы.

ТЭМА 3. СЕМІЯТЫЧНАЯ КАНЦЭПЦЫЯ МОВЫ

Пытанні для абмеркавання:

1. Агульнае паняцце пра знак. Структура знака.
2. Знакавыя сістэмы, іх тыпалогія. Іерархічная будова знакавых сістэм.
3. Асноўныя задачы семіётыкі як навукі пра знакі.
4. Мова як знакавая сістэма:
 - сутнасць моўнага знака, унілатэральная і білатэральная тэорыі моўнага знака;
 - будова моўнага знака: план выражэння і план зместу, характар сувязі паміж імі;
 - істотныя прыметы моўнага знака ў цэлым (інфармацыйнасць, камунікацыйнасць, сацыяльнасць, мэтанакіраванасць выкарыстання, узнаўляльнасць);
 - асноўныя моўныя знакі (фанема, марфема, слова, сказ).

5. Лінгвасеміётыка як навука пра знакавы характар мовы. Найважнейшыя лінгвасеміятычныя праблемы. Тыпалогія моўных знакаў.

6. Спецыфіка мовы як семіятычнай сістэмы.

Заданні:

1. Прывядзіце прыклады асіметрыі паміж планам выражэння (лексемай) і планам зместу (семемай).

2. Розныя ярусы (падсістэмы) сістэмы мовы развіваюцца неаднолькава. Які ярус з'яўляецца самым устойлівым? Прывядзіце доказы.

3. Абмеркаванне рэфератаў.

Тэматыка рэфератаў:

1) Фердынанд дэ Сасюр аб прыродзе знака.

2) Паралінгвістыка і паракінесіка.

3) Адрозненне мовы ад іншых знакавых сістэм.

ТЭМА 4. КАМУНІКАТЫЎНАЯ ЛІНГВІСТЫКА І ЛІНГВІСТЫЧНАЯ ПРАГМАТЫКА

Пытанні для абмеркавання:

1. Асноўныя апазіцыі, што вызначаюць віды камунікацыі. Камунікатыўныя тэхналогіі публічнай і масавай камунікацыі.

2. Маўленчыя паводзіны камунікантаў.

3. Структура камунікатыўнага акта ў аспекце прагматыкі.

4. Функцыі мовы: камунікацыйная функцыя як найважнейшая функцыя мовы, кагнітыўная, намінацыйная, пазнавальная, інтэграцыйная, рэгуляцыйная (апеляцыйная), экспрэсіўная і эмацыйная, фатычная (кантактаналаджвальная), магічная (рытуальная), эстэтычная (паэтычная), метамоўная.

Заданні:

1. Якія функцыі і ўласцівасці мовы атрымалі адлюстраванне ў характарыстыцы мовы, дадзенай старажытнагрэчаскім філосафам Эзопам?

Мова – гэта тое, што аб'ядноўвае нас, калі мы гаворым. Без мовы мы не маглі б перадаць нашы думкі. Мова – ключ навукі, прылада праўды і розуму. Мова дапамагае будаваць гарады. Мовай выражаецца любоў. Мовай вучаць, пераконваюць, настаўляюць. Мовай моляцца, тлумачаць, спяваюць. Мовай апісваюць, усхваляюць, даказваюць, сцвярджаюць. Мовай мы вымаўляем “каханая” і свяшчэннае слова “маці”. Гэта мовай мы гаворым “так”. Гэта мовай мы загадваем войскам перамагчы.

2. Як вы думаеце, чаму назоўнікаў у слоўніку болей, чым прыметнікаў?

3. Абмеркаванне рэфератаў.

Тэматыка рэфератаў:

- 1) Структура маўленчых паводзінаў выступаўцы: маўленчыя стратэгіі, тактыкі, маўленчыя акты.
- 2) Суаднесенасць функцый мовы з элементамі камунікатыўнага акта.
- 3) Паняцце аб метамове.

ТЭМА 5. ПСІХАЛІНГВІСТЫКА І ТЭОРЫЯ МАЎЛЕНЧАЙ ДЗЕЙНАСЦІ (10 гадзінаў)

5.1 Мова і мысленне

Пытанні для абмеркавання:

1. Псіхалагічны накірунак у мовазнаўстве. Пытанне пра суадносіны біялагічнага і сацыяльнага ў маўленчых здольнасцях.
2. Мова і мысленне. Сутнасць мыслення.
3. Генетычныя сувязі мовы і мыслення.
4. Фізіялагічныя, сацыяльныя і гістарычныя фактары развіцця мовы і мыслення.
5. Развіццё пісьма як паказчык працэсу развіцця мыслення і мовы.

Заданні:

1. Прачытайце выказванні вядомых вучоных і адкажыце, якое разуменне суадносінаў мовы і мыслення адлюстравана ў кожным з іх:
 - * *Думкі паміраюць у тую ж хвіліну, як ператвараюцца ў слова (А. Шапенгаўэр).*
 - * *Катэгорыі мовы і логікі... гэтак жа мала могуць суадносіцца адна з адной, як паняцці круга і чырвонага (Г. Штэйнваль).*
 - * *Кожная мова апісвае вакол народа, якому яна належыць, круг, з якога можна выйсці, толькі калі ўступіць у іншы круг (В. фон Гумбальт).*
 - * *Мова – ліст паперы, думка – яго правы бок, а гук – адваротны. Нельга разрэзаць правы бок, не разрэзаўшы адваротны (Ф. дэ Сасюр).*
 - * *Рэальнасць думкі праяўляецца ў мове (К. Маркс).*

2. Абмеркаванне рэфератаў.

Тэматыка рэфератаў:

- 1) Асноўныя падыходы да праблемы суадносінаў мовы і мыслення ў гісторыі мовазнаўства.
- 2) Асаблівая роля працы ў станаўленні чалавека, абстрактнага мыслення і мовы.
- 3) Тыпы пісьма і мысленне.

5.2 Псіхалагічна-фізіялагічныя сувязі мовы і мыслення

Пытанні для абмеркавання:

1. Вербальнае мысленне. Невербальнае мысленне (наглядна-вобразнае і практычна-дзейснае).
2. Паняцце афазіі. Тыпы афазіі. Характар мыслення пры афазіі.
3. Характар сувязі паміж мовай і мысленнем пры білінгвізме. Асаблівасці маўленчай дзейнасці білінгваў.
4. Моўная інтэрферэнцыя і яе віды.
5. Абмеркаванне рэфератаў.

Тэматыка рэфератаў:

- 1) Тыпы двухмоўя ў гісторыі беларускага народа.
- 2) Праблема культуры беларускай і рускай моў ва ўмовах двухмоўя.

5.3 Унутранае маўленне і мысленне

Пытанні для абмеркавання:

1. Паняцце ўнутранага маўлення. Вучэнне Л.С. Выгоцкага пра ўнутранае маўленне.
2. Асноўныя тыпы ўнутранага маўлення (невакалізаванае, рэдукаванае) як розныя прамежкавыя звёны паміж мысленнем і мовай.
3. Катэгорыі мыслення і катэгорыі мовы.
4. Сувязь паміж мысленчымі і моўнымі катэгорыямі.
5. Універсальны характар лагічных катэгорый і адметнасць моўных катэгорый у розных мовах.

Заданні:

1. Дакажыце, што рухальная актыўнасць органаў маўлення не адзіны сродак матэрыяльнага замацавання думак.
2. Прыведзіце прыклады таго, як розныя граматычныя катэгорыі стасуюцца з лагічнымі паняццямі.

5.4 Мова і пазнанне

Пытанні для абмеркавання:

1. Мова як сродак набыцця, фіксацыі, перадачы ведаў і як эфектыўны інструмент пазнання.
2. Абагульняльная, сістэматызацыйная і абстрагавальная роля мовы ў працэсе пазнання.
3. В. фон Гумбальт аб ролі мовы ў працэсе пазнання.

4. Гіпотэза лінгвістычнай адноснасці Сэпіра – Уорфа. Узаемасувязі паміж мовай, мысленнем і аб’ектыўнай рэчаіснасцю паводле гэтай гіпотэзы, яе крытычны аналіз.

5. Абмеркаванне рэфератаў.

Тэматыка рэфератаў:

- 1) Кагнітыўная і моўная карціны свету.
- 2) Мова і інтэлектуальнае развіццё чалавека, соцыума.
- 3) Месца мовы ў знакавай дзейнасці чалавека.

5.5 Мова і маўленне

Пытанні для абмеркавання:

1. Мова і маўленне як паняцці. Адрозненні паміж мовай і маўленнем.
2. В. фон Гумбальт пра мову і маўленне, іх суадносіны.
3. Маўленчая дзейнасць і навука аб ёй. Кампаненты маўленчай дзейнасці.
4. Дыферэнцыяцыя маўленчай дзейнасці ў працах Ф. дэ Сасюра і Л.У. Шчэрбы. Трактоўка мовы і маўлення А.І. Смірніцкім.
5. Сучасныя ўяўленні пра суадносіны мовы і маўлення. Адзінкі мовы і адзінкі маўлення.
6. Сувязь працэсаў спараджэння і ўспрымання маўлення.

Заданні:

1. Якія аспекты размежавання мовы і маўлення сфармуляваны ў наступных выказваннях В. фон Гумбальта?
 1. *Рэальная мова праяўляецца толькі ў маўленні. Толькі ў маўленні індывіда мова дасягае сваёй канчатковай пэўнасці.*
 2. *Мова ствараецца маўленнем... а маўленне – выражэнне думкі і пачуцця.*
 3. *Для сказа і маўлення мова ўстанаўлівае толькі рэгулюючыя схемы, пакідаючы іх індывідуальнае афармленне самавольству гаворачага.*
2. Пабудуйце схему суадносных характарыстык мовы і маўлення.
3. Як вы разумееце паняцце “моўныя здольнасці”?

ТЭМА 6. СТРУКТУРНАЯ І САЦЫЯЛЬНАЯ ТЫПАЛОГІЯ МОЎ. ЛІНГВІСТЫКА ЎНІВЕРСАЛІЙ

Пытанні для абмеркавання:

1. Прадмет і задачы тыпалогіі моў. Лінгвістычная тыпалогія як адзін з відаў сістэматызацыі моў. Тыпалагічнае падабенства і моўны тып.

2. Тыпалагічная класіфікацыя моў. Асноўныя кірункі тыпалагічных даследаванняў. Тыпалагічныя класіфікацыі і характаралогія моў.

3. Марфалагічныя тыпы моў. Аналітычныя і сінтэтычныя мовы. Аглютынацыйныя і фузійныя мовы. Ізаляцыйныя і інкарпарацыйныя мовы.

4. Функцыянальная (сацыялінгвістычная) тыпалогія моў. Камунікацыйныя рангі моў: сусветныя, міжнародныя, нацыянальныя (дзяржаўныя), рэгіянальныя, мясцовыя.

5. Юрыдычны статус моў: дзяржаўная мова, афіцыйная, нацыянальная, часова дзяржаўная, афіцыйная мова штата, мова саюзнай (аўтаномнай) рэспублікі, мова міжнацыянальных зносін, мова нацыянальных меншасцяў, мова народнасці і інш.

6. Паняцце моўных універсалій. Сістэматызацыя ўніверсалій (абсалютныя і статыстычныя, простыя і складаныя, моўныя і маўленчыя, статычныя і дынамічныя, аднаўзроўневыя і міжузроўневыя).

7. Абмеркаванне рэфератаў.

Тэматыка рэфератаў:

1) Структурная і сацыяльная тыпалогія моў: адрозненне ў прадметах і падабенства ў метадах.

2) Універсальныя заканамернасці маўленчых зносінаў.

3) Тыпы моў і гісторыя цывілізацый.

4) Мова-эталон.

ТЭМА 7. САЦЫЯЛЬНАЯ ЛІНГВІСТЫКА

Пытанні для абмеркавання:

1. Мова як універсальная агульначалавечая з'ява. Роля мовы ў эвалюцыі чалавека.

2. Паняцце пра сацыялінгвістыку. Найважнейшыя задачы сацыялінгвістыкі.

3. Сацыяльная прырода мовы. Адрозненне мовы ад іншых грамадскіх з'яў. Уплыў мовы на грамадства.

4. Стыхійны і свядомы ўплыў грамадства на мову.

5. Паняцце пра моўную сітуацыю. Моўная камунікацыя ў шматнацыянальнай дзяржаве і ў міжнародным супольніцтве. Білінгвізм.

6. Сацыяльнае і індывідуальнае ў мове.

Заданні:

1. Складзіце анкету сацыялінгвістычнага даследавання шматмоўнай моўнай сітуацыі.

2. Зрабіце апісанне моўнай сітуацыі ў Рэспубліцы Беларусь.

3. Выканайце тэсты:

1. *Адзначце экстралінгвістычныя фактары развіцця мовы:*

- 1) кантакты моў;
- 2) дзеянне законаў аналогіі;
- 3) моўная палітыка;
- 4) рэвалюцыі, войны;
- 5) міграцыя насельніцтва;
- 6) маўленчая эканомія.

2. *Закон эканоміі маўленчых намаганняў заключаецца у імкненні:*

- 1) чалавека мінімізаваць разумовыя і фізічныя намаганні ў маўленчай дзейнасці;
- 2) мовы ўключаць кожны новы факт маўлення ў пэўную сістэму моўных форм.

3. *Мова спыняе развіццё, “памірае” у сувязі:*

- 1) са зменамі ў грамадскім жыцці;
- 2) з тым, што распадаецца агульнасць гаворачых на ёй людзей;
- 3) з тым, што мова страчвае грамадскія функцыі.

4. *Прагрэс у развіцці мовы звязаны:*

- 1) са зменамі яго ўнутранай структуры;
- 2) з пашырэннем грамадскіх функцый мовы;
- 3) з развіццём мажлівасцей выразіць новы змест.

5. *Двухбаковая сувязь мовы і грамадства ў тым, што:*

- 1) мова – неабходная ўмова існавання грамадства;
- 2) развіццё мовы вызначаецца грамадствам;
- 3) мова ўзнікае толькі ў грамадстве, а існаванне грамадства забяспечваецца камунікацыяй на базе мовы.

6. *Сацыяльная дыферэнцыяцыя мовы абумоўлена:*

- 1) наяўнасцю тэрытарыяльных дыялектаў;
- 2) сацыяльнай дыферэнцыяцыяй грамадства;
- 3) моўнымі кантактамі.

7. *Назавіце наступствы карэнных грамадскіх зменаў (войны, рэвалюцыі) для развіцця мовы:*

- 1) пашырэнне сфер выкарыстання літаратурнай мовы;
- 2) дэмакратызацыя мовы;
- 3) абнаўленне палітычнай лексікі і фразеалогіі;
- 4) моўны пурызм;
- 5) зрух дыялектных межаў.

ТЭМА 8. ГІСТОРЫЯ МОВАЗНАЎСТВА (8 гадзінаў)

8.1 Філалогія класічнай старажытнасці, мовазнаўства Сярэднявечча і эпохі Адраджэння

Пытанні для абмеркавання:

1. Гістарычныя перадумовы мовазнаўства як навукі.
2. Вывучэнне мовы ў старажытныя часы (мовазнаўства ў старажытнай Індыі, мовазнаўства ў старажытнай Грэцыі, мовазнаўства ў старажытным Рыме).
3. Значэнне антычных даследаванняў мовы ў станаўленні мовазнаўства як навукі.
4. Лінгвістычныя даследаванні ў часы Сярэднявечча (V–XV стст. н.э.).
5. Мовазнаўства ў эпоху Адраджэння (XIV–XVII стст.). Станаўленне нацыянальных моў і іх вывучэнне.
6. Абмеркаванне рэфератаў.

Тэматыка рэфератаў:

- 1) Эмпірычнае апісанне ў граматыцы Паніні фанетыкі і марфалогіі санскрыту.
- 2) Пытанні мовазнаўства ў працах Арыстоцеля (384–322 гг. да н.э.).
- 3) Найважнейшыя працы старажытнарымскіх мовазнаўцаў.
- 4) Дасягненні арабскага мовазнаўства ў галіне граматыкі і лексікаграфіі.
- 5) Станаўленне нацыянальных моў і іх вывучэнне.

8.2 Мовазнаўства XIX–XX стст.

Пытанні для абмеркавання:

1. Параўнальна-гістарычнае мовазнаўства.
2. В. фон Гумбальт як заснавальнік агульнага мовазнаўства.
3. Агульналінгвістычныя погляды А.А. Патабні.
4. Младаграматычны накірунак у мовазнаўстве.
5. Праблемы агульнага мовазнаўства ў працах І.А. Бадуэна дэ Куртэнэ.
6. Ф. дэ Сасюр як заснавальнік сучаснай тэарэтычнай лінгвістыкі.
7. Структуралізм у мовазнаўстве.
8. Абмеркаванне рэфератаў.

Тэматыка рэфератаў:

- 1) Найважнейшыя перадумовы для ўзнікнення параўнальна-гістарычнага мовазнаўства.
- 2) А. Шлейхер – заснавальнік натуралістычнага накірунку ў лінгвістыцы.

- 3) Г. Штэйнталь – заснавальнік псіхалагічнай школы ў мовазнаўстве.
- 4) Пытанні агульнага мовазнаўства ў працах П.Ф. Фартунатава.

8.3 Гісторыя ўсходнеславянскага мовазнаўства

Пытанні для абмеркавання:

1. Развіццё ўсходнеславянскага мовазнаўства ў XX ст.
2. Праблема суадносін мовы і грамадства ў мовазнаўстве 20–30-х гг. (Р.В. Шор, В.М. Жырмунскі, Л.П. Якубінскі і інш.).
3. Агульналінгвістычныя погляды Л.У. Шчэрбы.
4. Уклад усходнеславянскіх лінгвістаў у тэорыю мовазнаўства.
5. Абмеркаванне рэфератаў.

Тэматыка рэфератаў:

- 1) “Новае вучэнне пра мову” М.Я. Мара.
- 2) Агульналінгвістычныя праблемы ў працах Я.Дз. Паліванава.
- 3) Агульналінгвістычныя праблемы ў працах А.І. Смірніцкага.
- 4) Агульналінгвістычныя праблемы ў працах В.У. Вінаградава.

8.4 Навуковыя тэндэнцыі і парадыгмы сучаснага мовазнаўства

Пытанні для абмеркавання:

1. Пераарыентацыя з аналізу на сінтэз, пашырэнне колькасна-статыстычных метадаў.
2. Антрапацэнтрычная парадыгма.
3. Кагнітыўная парадыгма.
4. Лінгвістычная ўніверсалогія.
5. Камп’ютарная лінгвістыка.
6. Тэорыя маўленчых актаў і маўленчага ўздзеяння.
7. Функцыянальная парадыгма.

Літаратура

1. Алефиренко, Н.Ф. Современные проблемы науки о языке / Н.Ф. Алефиренко. – М. : Флинта : Наука, 2005. – 412 с.
2. Леонтьев, А.А. Основы психолингвистики / А.А. Леонтьев. – 4-е изд. – М. : Академия, 2005. – 288 с.
3. Маслова, В.А. Введение в когнитивную лингвистику / В.А. Маслова. – 2-е изд., испр. – М. : Флинта : Наука, 2006. – 293 с.
4. Мечковская, Н.Б. Социальная лингвистика / Н.Б. Мечковская. – 2-е изд. – М. : Аспект Пресс, 2000. – 207 с.
5. Хроленко, А.Т. Теория языка / А.Т. Хроленко, В.Д. Бондалетов. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Флинта : Наука, 2006. – 528 с.

ТЭМА 9. МЕТАДЫ ДАСЛЕДАВАННЯ МОВЫ (4 гадзіны)

9.1 Традыцыйныя метады вывучэння мовы

Пытанні для абмеркавання:

1. Метад, методыка, метадалогія.
2. Традыцыйныя метады вывучэння мовы:
 - апісальны метад як адзін з шырокараспаўсюджаных метадаў;
 - супастаўляльны метад. Выкарыстанне супастаўляльнага метаду пры сінхранічным і дыяхранічным аналізе моўных з’яў;
 - параўнальна-гістарычны метад.
3. Абмеркаванне рэфератаў.

Тэматыка рэфератаў:

- 1) Найбольш значныя лінгвістычныя адкрыцці з дапамогай супастаўляльнага і параўнальна-гістарычнага метадаў.
- 2) Паняцце знешняй і ўнутранай рэканструкцыі.
- 3) Асноўныя этапы лінгвагеаграфічнага вывучэння моўных з’яў.

9.2 Сучасныя метады вывучэння мовы

Пытанні для абмеркавання:

1. Структурныя метады (дыстрыбуцыйны метад, метад непасрэдна складальных, трансфармацыйны метад, метад кампанентавага аналізу). Асноўныя палажэнні структуралізму ў лінгвістыцы.
2. Колькасныя метады. Прызначэнне гэтых метадаў.
3. Эксперыментальныя метады. Выкарыстанне эксперыментальных метадаў у фанетыцы, сінтаксісе, лексікаграфіі і стылістыцы.
4. Сацыялінгвістычныя метады. Асноўныя кампаненты сацыялінгвістычнага метаду (непасрэднае назіранне, анкетаванне, інтэрв’ю, аналіз дакументальных крыніц, карэляцыйны аналіз).
5. Псіхалінгвістычны метад. Сутнасць псіхалінгвістычнага метаду, яго разнавіднасці і сфера выкарыстання.
6. Нейралінгвістычныя метады. Сутнасць нейралінгвістычных метадаў і іх найважнейшыя тыпы. Сфера выкарыстання нейралінгвістычных метадаў.

КАНТРОЛЬНЫЯ ПЫТАННІ

1. Мовазнаўства ў сістэме чалавечых ведаў. Мэты і задачы агульнага мовазнаўства.
2. Сувязі мовазнаўства з гуманітарнымі і негуманітарнымі навукамі.
3. Класіфікацыя лінгвістычных дысцыплін.
4. Унутраная лінгвістыка. Структура ўнутранай лінгвістыкі.
5. Сутнасць мовы і яе функцыі.
6. Мова як універсальная агульначалавечая з’ява.
7. Суадносіны “мова – маўленне” ў сучасным мовазнаўстве.
8. Суадносіны паміж мовай і маўленнем у гісторыі мовазнаўства (погляды Ф. дэ Сасюра, Л.У. Шчэрбы, А.І. Смірніцкага і інш.).
9. Паняцці “сістэма” і “структура”. Сістэма мовы і структура мовы.
10. Адзінкі, катэгорыі, ярусы моўнай сістэмы. Тыповыя адносіны паміж адзінкамі і катэгорыямі мовы.
11. Паняцце пра знак. Структура знака.
12. Віды знакавых сістэм.
13. Семіётыка. Лінгвасеміётыка.
14. Дыферэнцыяцыя знакаў і адносін паміж імі.
15. Іерархічная будова знакавых сістэм.
16. Адрозненне мовы ад іншых знакавых сістэм.
17. Сацыяльная прырода мовы. Мова і грамадства.
18. Знешнія і ўнутраныя прычыны моўных змен.
19. Заканамернасці і тэмпы моўных змен.
20. Сацыяльнае і індывідуальнае ў мове. Свядомы ўплыў грамадства на мову.
21. Асноўныя канцэпцыі пра суадносіны мовы і мыслення.
22. Генетычныя сувязі мовы і мыслення.
23. Мова і пазнанне.
24. Характар мыслення пры афазіі і білінгвізме.
25. Унутранае маўленне. Яго месца ў разумовай дзейнасці чалавека.
26. Аб’ект і структура лексікалогіі.
27. Асновы лексічнай сістэмнасці.
28. Іерархічная арганізацыя лексічнай сістэмы.
29. Аб’ект фразеалогіі. Семантычныя і граматычныя ўласцівасці фразеалагізмаў.
30. Класіфікацыя фразеалагізмаў.
31. Асноўныя дысцыпліны навукі аб гуках чалавечага голасу.
32. Акустычная і артыкуляцыйная характарыстыкі гукаў.
33. Прадмет і структура граматыкі.
34. Граматычнае значэнне. Марфалагічныя і немарфалагічныя спосабы выражэння граматычнага значэння.

35. Суадносіны метадаў і метадалогіі пры навуковым вывучэнні мовы.
36. Традыцыйныя метады вывучэння мовы: апісальны метада.
37. Традыцыйныя метады вывучэння мовы: супастаўляльны метада.
38. Традыцыйныя метады вывучэння мовы: гістарычны метада.
39. Сучасныя метады даследавання мовы: дыстрыбуцыйны метада.
40. Сучасныя метады даследавання мовы: метада кампанентнага аналізу.
41. Навука пра мову ў старажытнай Індыі.
42. Навука пра мову ў старажытнай Грэцыі і старажытнім Рыме.
43. Лінгвістычныя даследаванні ў часы сярэднявечча (V–XVI стст.).
44. Напрамкі развіцця мовазнаўства ў XVII–XVIII стст.
45. Узнікненне параўнальна-гістарычнага метада і станаўленне параўнальна-гістарычнага мовазнаўства.
46. Псіхалагізм у еўрапейскім і рускім мовазнаўстве. Лінгвістычная канцэпцыя А. Патабні.
47. Асноўныя палажэнні лінгвістычнай канцэпцыі В. Гумбальта. Узнікненне тэарэтычнага мовазнаўства.
48. Натуралістычны напрамак у мовазнаўстве. Тэорыя А. Шлейхера.
49. Логіка-граматычны напрамак у рускім мовазнаўстве. Ф.І. Буслаеў.
50. Станаўленне параўнальна-гістарычнага мовазнаўства ў Расіі. А.Х. Вастокаў.
51. Асноўныя палажэнні вучэння пра мову младаграматыкаў.
52. Крытыка младаграматызму. Узнікненне новых накірункаў.
53. Маскоўская лінгвістычная школа. Ф.Ф. Фартунатаў.
54. Казанская лінгвістычная школа. І.А. Бадуэн дэ Куртэнэ.
55. Лінгвістычная канцэпцыя Ф. дэ Сасюра.
56. Асноўныя напрамкі структуралізму: пражская школа.
57. Асноўныя напрамкі структуралізму: капенгагенская школа.
58. Асноўныя напрамкі структуралізму: амерыканскі структуралізм.
59. Лінгвістычная дзейнасць Л.У. Шчэрбы.
60. Я.Ф. Карскі – заснавальнік беларускага мовазнаўства.

СПІС ЛІТАРАТУРЫ

1. Алефиренко, Н. Ф. Современные проблемы науки о языке : учеб. пособие / Н. Ф. Алефиренко. – М. : Наука : Флинта, 2005. – 412 с.
2. Амирова, Т. А. История языкознания / Т. А. Амирова, Б. А. Ольховиков, Ю. В. Рождественский ; под ред. С. Ф. Гончаренко. – 4-е изд., стереотип. – М. : Академия, 2007. – 670 с.
3. Алпатов, В. М. История лингвистических учений : учеб. пособие / В. М. Алпатов. – 4-е изд., испр. и доп. – М. : Яз. славян. культуры, 2005. – 368 с.
4. Беларуская мова : энцыклапедыя / пад рэд. А. Я. Міхневіча. – Мінск : БелЭн, 1994. – 655 с.
5. Булахов, М. Г. Восточнославянские языковеды : биобиблиогр. словарь : в 3 т. / М. Г. Булахов. – Минск : Изд-во БГУ им. В. И. Ленина, 1976–1978. – 3 т.
6. Гируцкий, А. А. Общее языкознание : учеб. пособие для студентов вузов / А. А. Гируцкий. – 3-е изд., стер. – Минск : ТетраСистемс, 2003. – 303 с.
7. Кондрашов, Н. А. История лингвистических учений / Н. А. Кондрашов. – 3-е изд. – М. : Едиториал УРСС, 2006. – 224 с.
8. Леонтьев, А. А. Основы психолингвистики : учебник для студентов вузов / А. А. Леонтьев. – Изд. 4-е, испр. – М. : Смысл : Академия, 2005. – 287 с.
9. Маслова, В. А. Когнитивная лингвистика : учеб. пособие для филол. специальностей вузов / В. А. Маслова. – Минск : ТетраСистемс, 2004. – 246 с.
10. Маслова, В. А. Лингвокультурология : учеб. пособие для вузов / В. А. Маслова. – М. : Академия, 2001. – 208 с.
11. Мечковская, Н. Б. Общее языкознание. Структурная и социальная типология языков : учеб. пособие / Н. Б. Мечковская. – Минск : Амалфея, 2000. – 368 с.
12. Мечковская, Н. Б. Социальная лингвистика : пособие для студентов гуманитар. вузов и учащихся лицеев / Н. Б. Мечковская. – 2-е изд., испр. – М. : Аспект Пресс, 2000. – 207 с.
13. Плотнікаў, Б. А. Агульнае мовазнаўства / Б. А. Плотнікаў. – Мінск : Універсітэцкае, 1994. – 350 с.
14. Плотнікаў, Б. А. Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум / Б. А. Плотнікаў, Л. А. Антанюк. – Мінск : Інтэрпрэссэрвіс, 2003. – 672 с.
15. Плотников, Б. А. Общее языкознание : Семинарий / Б. А. Плотников. – Минск : Выш. шк., 1986. – 126 с.
16. Рагаўцоў, В. І. Агульнае мовазнаўства : вучэб. дапам. / В. І. Рагаўцоў. – Магілёў : МДУ імя А. А. Куляшова, 2006. – 416 с.

17. Рагаўцоў, В. І. Агульнае мовазнаўства : практыкум : вучэб. дапам. / В. І. Рагаўцоў. – Магілёў : МДУ імя А. А. Куляшова, 2007. – 226 с.
18. Рагаўцоў, В. І. Гісторыя мовазнаўства : вучэб. дапам. для студэнтаў вуну / В. І. Рагаўцоў. – Магілёў : МГУ ім. А. А. Куляшова, 2005. – 496 с.
19. Рагаўцоў, В. І. Практыкум па гісторыі агульнага мовазнаўства : вучэб. дапам. / В. І. Рагаўцоў. – Мінск : Універсітэцкае, 2001. – 184 с.
20. Розенталь, Д. Э. Словарь-справочник лингвистических терминов / Д. Э. Розенталь, М. А. Теленкова. – 3-е изд., испр. и доп. – М. : Просвещение, 1985. – 357 с.
21. Супрун, А. Е. Лекции по теории речевой деятельности : пособие для студентов филол. фак. вузов / А. Е. Супрун. – Минск : Белорус. фонд Сороса, 1996. – 287 с.
22. Сцяцко, П. У. Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў / П. У. Сцяцко, М. Ф. Гуліцкі, Л. А. Антанюк ; пад рэд. М. В. Бірылы, П. У. Сцяцко. – Мінск : Выш. шк., 1990. – 222 с.
23. Хроленко, А. Т. Теория языка : учеб. пособие / А. Т. Хроленко, В. Д. Бондалетов. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Флинта : Наука, 2006. – 528 с.
24. Эйчысан, Дж. Гаваркія істоты: Уводзіны ў псіхалінгвістыку : пер. з англ. / Дж. Эйчысан ; навук. рэд. М. Ярчак. – Мінск : Беларус. фонд Сороса : Кліч, 1995. – 312 с.

Вучэбна-метадычны комплекс па курсе

АГУЛЬНАЕ МОВАЗНАЎСТВА

Для студэнтаў філалагічнага факультэта

Аўтар: Якубук Н.Р.

Рэдактар: Кісель Т.А.

Рэцэнзенты: Заіка З.М.,
Пераход В.Б.